

afgiftekantoor Antwerpen X

vivat academia

tijdschrift van het Verbond der Vlaamse Academici
driemaandelijks nr 122 januari, februari, maart 2004

*"Der Mensch
ist das Tier,
das nach seiner
Herkunft fragt"*

(Peter Sloterdijk, Duits filosoof)

Inhoud

Alles wel beschouwd (Frank Judo)	1
Een nieuw gezicht aan het hoofd van VVA: kennismaken met Frank Fleerackers	3
Israel moet afstand doen van Clausewitz (Michael Vandamme)	7
"Recht op Recht" (Katrien van den Berghe)	13
Turkije, lid van de Europese Unie? (Jan van Reeth)	24
Over Ernst Junger, Rene Magritte en Marcel Lecomte (Hans Verboven)	32
Pleidooi voor de stad, focus op Antwerpen (Luc Dejans)	47

secretariaat: Passendalestraat 1A
tel 03 366 18 50, fax 03 366 60 45
e-post vva@vva.org, <http://vva.vvb.org>, giro 000-0429238-13

verantwoordelijke uitgever: M. Storme
Passendalestraat 1A
2600 Berchem

Tot uw dienst: de leden van het hoofdbestuur.

Algemeen voorzitter:

Prof. Dr. Matthias Storme, Zuidbroek 49, 9030 Mariakerke

Algemene ondervoorzitters:

Lic. Milka Tombal, Carnegielaan 47, 3500 Hasselt

Ir. Marc Van Dongen, Bredabaan 764, 2170 Merksem

Algemeen secretaris:

Ph. D. Rita Wardenier, Waversesteenweg 288, 1040 Brussel

Algemeen penningmeester:

Lic. Fernand Smets, Oostvaardijk 17, 2830 Willebroek

Hoofdredacteur:

Mr. Frank Judo, Luchtvaartlaan 50 bus 5, 1150 Sint-Pieters-Woluwe

Bestuursleden:

Lic. Alain Mouton, Voorstraat 36 A, 8500 Kortrijk

Lic. Stijn Debruyne, H. Mausstraat 15 b 7, 1000 Brussel

Prof. Dr. Jozef T. Devreese, d'Oultremontlei 24, 2930, Brasschaat

Lic. Chris D'Huyvetter-Swinnen, Azalealaan 1, 2950 Kapellen

Lic. Luc Decreus, Minister Tacklaan 21, 8500 Kortrijk

Ir. Wim Vereyken, Pater Pirelaan 9, 8400 Oostende

Lic. Marnix Cherretté, Vaartstraat 4 bus 5, 9300 Aalst

Elk auteur is verantwoordelijk voor zijn bijdrage. VVA-standpunten worden expliciet als dusdanig aangekondigd.

Alles wel beschouwd

Mr Drs Frank Judo

Plaats voor de nieuwe individualisten

In Vlaamsgezinde kringen klinkt de roep om meer gemeenschapszin als een refrein. Voor een belangrijk deel van de ons goedgezinde intelligentia is het erg verleidelijk zich te bekennen tot een zich "communautaristisch" noemende stroming of school. De ik-periode lijkt haar beste dagen gehad te hebben, en wie op het publieke forum wil scoren, doet er goed aan het woord "samen" in zijn vocabularium op te nemen.

Vanzelfsprekend is deze neiging terecht, al was het maar om de slingerbeweging van de jaren zestig – die nog meer doorspeelt dan velen lief is – enigszins te corrigeren. Het zou echter van doorzicht getuigen indien we nu al een (wellicht nutteloze) poging zouden doen het doorslaan van de slinger in de andere richting voor te zijn door middel van een preventieve correctie.

Want hoe men het ook draait of keert, er is meer dat deze "nieuwe gemeenschapszin" verbindt met het modieuze individualisme van weleer dan er elementen te vinden zijn die beide tendensen scheiden. "Gemeenschappelijke lasten, individuele lusten" blijft het bindteken tussen de zeloten van de ene en de andere zijde. Wie probeert daaraan een mouw te passen? Want zo'n mouw is wel dringend nodig.

Kan u zich ook blauw ergeren aan het soort nummertjes dat wordt opgevoerd telkens er iets misloopt in de politiek, op het werk of in het dagelijkse leven? Is er nog iemand te vinden die in dat geval zijn betoog niét begint met een inventaris van verzachtende omstandigheden, die er bij voorkeur alle op neerkomen dat niet de spreker, maar iemand anders, het toeval of liefst van al nog de maatschappij als dusdanig (ook bekend als "het systeem" of "de structuren") in de fout is gegaan?

Als we kiezen voor een gemeenschap, die naam waardig, kan die onmogelijk worden opgebouwd uit leden die de eigen verantwoordelijkheid ontvluchten. Echte gemeenschapsofbouw heeft te maken met een gemeenschap die verantwoordelijkheid wil dragen doorheen haar leden, en kan dus niets beginnen met "morele vluchtelingen" die de trots missen hun tekortkomingen voor zichzelf op te eisen.

Een andere uiting van hetzelfde euvel is te bespeuren in de onhebbelijke manie van zowat iedereen om de eigen (met name economische) situatie aan de hand van die van anderen te beoordelen. Het gedragswetenschappelijke argument dat aantoonde dat een overgrote meerderheid van de mensen een lager inkomen, dat echter hoger is dan dat van hun burens, verkiest boven een hoger inkomen, dat beneden dat van de burens ligt, moge al hoopgevend zijn voor wie vreesde dat de twintigste eeuw enkel materialisten heeft achtergelaten, het bevestigt tevens de stelling dat we allemaal, willen of niet, een stevige geut vulgair-marxisme in onze geestelijke cocktail hebben gekregen. Ook tussen de Vlaamse fermettes woedt de klassenstrijd !

Leren we onszelf nog tevreden te zijn met, want trots op, wat we zelf hebben gerealiseerd ? Of kiezen we toch voor een egalitarisme dat eigenlijk egocentrisme en jaloezie verbergt ?

Hoe dan ook moge het duidelijk zijn dat maatschappelijke tendensen nauw samenhangen met persoonlijke keuzes en karaktertrekken. Gemeenschapsvorming impliceert dus persoonsvorming. En wie daar bang voor is, kan beter alle hoop op een betere (of minder slechte) wereld laten varen.

Een nieuw gezicht aan het hoofd van VVA: kennismaken met Frank Flerackers

Wie is Frank Flerackers ?

(beknopt cv. ex www.kubrusse.ac.be)

Frank Flerackers studeerde rechten en wijsbegeerte aan de KU Leuven, *King's College* (UK), het *Massachusetts Institute of Technology*/Cambridge en *Harvard University* (USA), waar hij ook tot *Master of Laws* promoveerde bij Roberto Unger met een thesis over *legal reasoning*. Hij doctorerde op het vlak van de rechtstheorie en de rechtsfilosofie bij Jan M. Broekman (KU Leuven, Faculteit Rechtsgeleerdheid) en Irving Singer (MIT, *Department of Philosophy*), met een monografie over rechtsbewustzijn en rechtsinterpretatie (*The Conveyance of Legal Awareness*, KU Leuven, 1996, 314 p.). Aan de *Harvard Graduate School of Education* onderzocht hij in dit kader de toepassing van ICT-interactie voor een herijking van rechtsonderwijs en rechtsvorming. Hij is gewezen *British Council scholar* (London), *I.B.A. scholar* (Strasbourg), en ontving de *Harvard Club Award* van de *US-Foundation for Scientific Research and Educational Exchange*.

Hij is auteur en editor van verscheidene meta-juridische boeken, cahiers en tijdschriftpublicaties op het vlak van de rechtstheorie, de juridische ethiek, de rechts- (en politieke) filosofie en met name de geschillenstudie of conflictanalyse. Hij inventariseerde factoren van geschillenstudie en *dispute resolution theory* voor een evaluatie van rechtseffectiviteit. In samenwerking met het Harvard ADR-project onderzocht hij vormen van geschillenbeslechting in de USA en België. Zijn publicaties bieden een kritische studie van actuele rechtstheoretische en rechtsfilosofische posities, gedragen door een affectieve conflictanalyse en gericht op een effectieve rechtspraktijk.

In boekvorm publiceerde hij o.m.:

1. *Recht en Vorming, Juridisch Onderwijs in de Kering* (ed., Larcier, Gent, 2003, 185p.)
2. *Het Vel van de Rechter, Van Oordeelsvorming tot Conflictregeling* (Larcier, Gent, 2002, 274p.)
3. *De Re Ferenda, Meta-juridische analyse van het Referendum* (ed., Larcier, Gent, 2001, 228p.)

4. *Affective Legal Analysis, On the Resolution of Conflict* (Duncker & Humblot, Berlin, 2000, 212p.)
5. *Mens en Recht, Essays tussen Rechtstheorie en Rechtspraak* (ed., Peeters, Leuven, 1997, 504p.)
6. *Law, Life and the Images of Man, Modes of Thought in modern Legal Theory* (co-ed., Duncker & Humblot, Berlin, 1996, 621p.)

Hij is editor en hoofdredacteur van de rechtstheoretische boekenreeks *De Iure Ferenda* (Larcier) en van de interdisciplinaire reeks *Advocare-cahiers* (Brussel, jaargang 12 in 2003, zie ook www.advocare.org).

Als advocaat te Brussel was hij voorzitter en openingsredenaar van het *Vlaams Pleitgenootschap* en zetelde in de Raden van de Nederlandse Orde van Advocaten en de Orde/Vereniging van Vlaamse Balies. Hij hield toezicht op de naleving van de juridische deontologie, zetelde in de commissies rechtsonderwijs en -beleid van de Nationale Orde van Advocaten en organiseerde congressen over de onderlinge verhouding tussen rechtstheorie, rechtsnorm en rechtspraak. Als co-voorzitter van de sectie Brussel-Vlaanderen bij het Congres der Brusselse Vlamingen hield hij symposia over de relatie tussen Vlamingen te Brussel en het institutionele Vlaanderen. Verder was hij stichtend voorzitter van *Augeatur et Arte Iustitia*, *Bronks Theaterstichting Brussel*, de *Vlaamse Pleiter* en het *Vlaams Pleitjuweel*. Hij stond eveneens aan de wieg van de *European Young Bar Association*, die afgestudeerde juristen binnen en buiten de Europese Unie begeleidt. Als raadslid en bestuurslid van de Vlaamse Juristenvereniging organiseert hij colloquia over de evolutie van rechtspraak en rechtsonderwijs. In de Erkenningscommissie juridische opleidingen van de Vlaamse Balies houdt hij toezicht op de permanente vorming van de Vlaamse advocatuur.

Frank Flerackers maakte van 1990 tot 1997 deel uit van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de KU Leuven en het Centrum voor Grondslagenonderzoek van het Recht, vakgebied rechtstheorie en rechtsfilosofie. Sinds 1998 maakt hij deel uit van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de KU Brussel en de *European Academy of Legal Theory*, waar hij *inter alia* Rechtswetenschap, Juridische Conflictanalyse, *Introduction to Legal Theory/General Jurisprudence en Alternative Dispute Resolution* doceert. Zijn huidig onderzoek betreft de studie van een interdisciplinaire, interactieve en casusgedreven conflictanalyse als *nexus* van rechtsdenken, rechtsvorming en juridische vorming, mede gedragen door de uitbouw van een universitair researchcentrum voor conflictanalyse en -resolutie (CARE).

Flerackers is vanaf het academiejaar 2004-2005 Decaan van de Faculteit Rechtsgeleerdheid.

Vraaggesprek met Frank Flerackers

Langs welke wegen kwam je in contact met VVA ?

In de jaren negentig werd ik via het *Vlaams Pleitgenootschap* en het Congres der Brusselse Vlamingen betrokken bij een VVA-studie over Brussel, onder de deskundige leiding van Robrecht Vermeulen (VVA-Brussel).

Was je al eerder actief in de brede Vlaamse beweging ?

Mijn jeugd verliep in een erg Vlaamsvoelend gezin. Zo brachten mijn broer en ik onze jeugdbewegingsjaren door bij de plaatselijke *Blauwvoetvondels* te 's Gravenwezel. IJzerbedevaart en Zangfeest waren van jongsaf klassiekers. Een andere familiale traditie hield in dat de Flerackers-zonen in een verafgelegen Jezuiteninternaat, het Turnhoutse Sint-Jozefcollege, hun humaniora-opleiding volbrachten, met de Vlaamse leuzen hoog in het vaandel. Later lag het voor de hand om de Vlaamse aanwezigheid in Brussel te koesteren in de schoot van de Nederlandse Orde van Advocaten, het *Vlaams Pleitgenootschap*, het Congres der Brusselse Vlamingen en middels initiatieven als de *Vlaamse Pleiter*, het *Vlaams Pleitjuweel* en andere culturele stichtingen.

De academische wereld zit volop in de aanpassingsfase aan de zogenaamde BAMA-hervormingen. Hoe evalueer je deze hervormingen ? Zijn onze universiteiten er klaar voor ?

Door mijn universitaire functie en mijn nakend decanaat bij de Faculteit Rechtsgeleerdheid, maar vooral in het licht van mijn overtuiging dat (universitaire) vorming dé sleutel is tot een menselijkere samenleving, was en ben ik erg nauw betrokken bij deze hervormingen (en publiceerde ik *Recht en Vorming – Juridisch onderwijs in de kering*, Larcier, 2003). In kort bestek betreur ik hoezeer een –weliswaar begrijpelijke– terughoudendheid de grote wijzigingen heeft ingeperkt. Vele van de uiteindelijke BAMA-programma's zijn doorslagen van de oude opleidingen, ten gevolge van de –opnieuw begrijpelijke– onderlinge machtsstrijd die aan de herijking voorafging. Is BAMA dus een maat voor niets ? Dat betwijfel ik dan weer met klem, vanuit de overtuiging dat zelfs een louter structurele hervorming de broodnodige dynamiek teweegbrengt. Dat ons universitair onderwijs overigens reeds lange tijd kwalitatief hoogstaand is, zodat aan die basis niet getornd dient te worden, staat als een paal boven

water. De verdere uitbouw van deze kwalitatieve basis koppelen aan een kritische doch vooral dynamische onderwijsvernieuwing: ziedaar het aangewezen perspectief voor de BAMA-hervormingen.

Het VVA wordt een relatief oude vereniging met een vrij jonge voorzitter: bron van spanningen of bron van mogelijkheden ?

Ondertussen heb ikzelf ook al de leeftijdskaap van 40 overschreden, dus zijn vereniging en voorzitter enigszins aan elkaar gewaagd. Scherts terzijde, acht ik het VVA dé bevoorrechte vereniging om in Vlaanderen de rol en functie van oprechte intellectualiteit in alle openheid te belichamen. Onze tijd is er één van vluchtige interactie en efemere contacten. Diepgang en integere bevraging vormen de plicht van elke intellectueel, in maatschappelijke betrokkenheid, overtuigd dat hij of zij de samenleving hiermee tot een betere kan maken. Vandaar ook de plicht om als vereniging van Vlaamse intellectuelen te wegen op het institutionele leven in al zijn vormen. De aanzet geven tot diepgaande maatschappelijke debatten en vervolgens wegen op de intensiteit en integriteit van hun verloop: het zijn mijns inziens prioritaire doelstellingen voor het VVA. Met die doelstellingen voor ogen, ben ik zeer vereerd dit verbond de volgende jaren als voorzitter te mogen dienen.

Israël moet afstand doen van Clausewitz

Mr Michael Vandamme

In 1953 nam David Ben-Gourion, de eerste Israëliëse premier uit de geschiedenis, ontslag uit zijn functies om zich te bezinnen over de strategische toekomst van de toen nog prille Joodse staat. Hoe kan Israël overleven, was de fundamentele vraag die hem bezig hield? Op welke manier kunnen de Joden hun mannetje staan in een regio omringd door vijandige Arabische staten? Ben-Gourion begon zijn eigen tocht door de figuurlijke woestijn – zij het niet voor veertig jaar. Zeven weken later bood hij de vrucht van zijn reflectieperiode aan, een document – *“The Doctrine of Defense and State Armed Forces”* – dat al snel het strategische alfa en omega van de Joodse staat zou uitmaken, tot op de dag van vandaag¹.

Kwaliteit

Kwantitatief was Israël gedoemd om in het zand te bijten. Een snelle rekensom leerde hem dat op demografisch vlak de Joods/Arabische verhouding in het Midden-Oosten 1/60 bedroeg – een ratio die vandaag trouwens nog steeds geldt. Wanneer hij de aandacht op het grondgebied focuste, kwam hij zelfs aan 1/3000. De enige mogelijkheid voor de Joodse staat om in een dergelijke omgeving te overleven was een strijdkracht uit te bouwen die kwalitatief gesproken met kop en schouder boven die van haar Arabische buurlanden uitstak. Het was dan ook onontbeerlijk dat Israël hoogstaande universiteiten en sterk ontwikkelde wetenschappelijke programma's zou bezitten, en zo geschiedde. En aangezien moderne oorlogsvoering in belangrijke mate om informatietechnologie draait, diende een forse inspanning te worden geleverd om eigen spionagesatellieten in de stratosfeer te krijgen². Het is zeker niet onze bedoeling hier de lof te zwaaien van de militaire verwezenlijkingen van het Israëliëse leger, maar dat de afgelopen decennia een aantal puike nummertjes werden neergezet is een onmiskenbaar gegeven.

Bij het onderzoeken van de strategische premissen van Israël is de bescheiden oppervlakte en moeilijke ligging van het land een permanent gegeven. Zoals de geschiedenis een aantal keer heeft aangetoond, is het

afslaan van de aanval van een buurland vaak slechts een kwestie van uren. De minste hapering van het militaire apparaat kan een terugslag laattijdig maken. Ondanks het feit dat dit geopolitiek gegeven een constante uitmaakt, is het strategische plaatje van haar 21ste-eeuwse realiteit echter beduidend complexer. Nog steeds steunt het Israëliëse defensieconcept grotendeels op een klassieke interstatelijke oorlog – een benadering die vloekt met de dagelijkse realiteit. Beelden en perceptie hinken nu eenmaal vaak na op de werkelijkheid, ook wanneer het om de identificatie van de vijand gaat.

Heldhaftigheid

De Israëliëse realiteit is vandaag verworpen tot een van radeloosheid. De veelvuldige Palestijnse terreuraanslagen hebben een realiteit van angstpsychose gecreëerd waar schijnbaar niets tegen opgewassen lijkt. Tussen september 2000 en september 2003 kende Israël meer dan 18.000 aanslagen – het gros in de Gaza-strook (10.235) en de Westelijke Jordaanoever (7.953), maar ook het Israëliëse hartland bleef niet gespaard (759)³. En tegenover deze realiteit van massaal terreur staat een vrijwel machteloos Israëliësch leger. Telkens een Palestijnse zelfmoordterrorist er het bijltje bij neerlegt, wordt vingerwijzend naar het leger gekeken. Is de heroïek van kant veranderd? Jarenlang was het heldhaftige Israëliëse leger de trots van de natie – vandaag lijkt het in de ogen van een groot segment van de publieke opinie onbekwaam. Heldhaftigheid is het predikaat van de Palestijnse zelfmoordterroristen geworden. Officieel is het luidop vertolken van deze stelling vloeken in de kerk (of synagoog?), maar latent leeft ze wel aan Israëliëse kant.

Omwallen

De bouw van een zevenhonderd kilometer lange veiligheidsmuur rond (eigenlijk door) de Westelijke Jordaanoever moet een antwoord bieden op de terroristische patstelling, maar of deze veel zoden aan de dijk zal brengen is betwifelbaar. Misschien is het probleem niet de muur *an sich*, dan wel de manier waarop ze gebouwd wordt. Noam Chomsky slaat nagels met koppen wanneer hij op een aantal potentieel gevaarlijk kenmerken van deze omstreden muur wijst.⁴

Niet minder dan 250.000 tot 300.000 Palestijnen (meer dan tien procent van de samenleving) zou aan Israëliëse kant van de muur komen te liggen. Dat zo'n tiende van de Westelijke Jordaanoever door Israël

'geannexeerd' wordt is misschien nog niet het belangrijkste, fundamentele is dat het hier vaak om 'strategische ingrepen' gaat. Interne veiligheid mag dan al de reden zijn om tot de bouw van de muur over te gaan, water en vruchtbare grond – zeg maar de kiemen van een Palestijnse staat – zijn in het uittekenen van de muur om zijn minst zo belangrijk geweest. Nu zou men kunnen beweren dat Chomsky als uitgesproken anti-zionist bevooroordeeld is, maar dit argument kan men toch wel moeilijker tegen de (in Nederland geboren) Israëliëse historicus Martin van Creveld uitspelen. Enkele jaren geleden al onderstreepte hij dat het bouwen van een muur rond de Westelijke Jordaanoever een plausibele strategische optie was, alleen "staat het Israëliëse leger erop om tegen elke logica in aan beide zijden van de muur aanwezig te zijn"⁵.

Het voorbeeld van de Israëliëse veiligheidsmuur als antwoord op de feitelijke onmacht van haar (klassieke) leger is bijzonder significant. Het brengt ons temidden van de eigenzinnige zienswijze van diezelfde Martin van Creveld over moderne oorlogsvoering. Voor hem is het alvast duidelijk: Carl von Clausewitz en zijn overbekende stelling dat "oorlog de voortzetting is van de politiek met andere middelen" heeft afgedaan. Clausewitz was een product van zijn tijd, en zo was zijn zienswijze van de oorlog. Zijn klassiek meesterwerk "Vom Kriege" vormde contouren van het kader waarbinnen gedurende vele jaren alle serieuze werken over oorlog en militaire strategie hun plaats vonden⁶, maar vandaag is een ander tijdperk aangebroken.

Nieuw tijdperk

In menig opzicht betekende 1945 een breuk met het verleden. Het grootschaligste conflict dat de mensheid ooit gekend heeft kwam na een jarenlange bittere strijd tot een einde, maar oorlogsvoering zou nooit meer hetzelfde zijn. Of om het wat figuratiever te stellen: op 6 augustus 1945 bombardeerde de *Enola Gay* de mensheid in een nieuw tijdperk; een *balance of terror* zoals Churchill het ooit omschreef kwam tot stand. We laten de gevolgen van 'de bom' op de militaire verhouding even voor wat ze zijn en concentreren ons op het specifieke probleem waar klassieke 'staatslegers' nu al enkele decennia mee kampen, één van de sleutelementen van de theorieën van van Creveld.⁷

Aan de hand van een aantal eenvoudige voorbeelden illustreert van Creveld waar hij met zijn theorieën heen wil. "De Indonesiërs hebben in Oost-Timor een half miljoen mensen uitgemoord, en ze verloren. De Amerikanen hebben in Vietnam 6 miljoen ton bommen gedropt en mil-

joenen vijanden gedood, en ze verloren. In de begindagen van de Joodse staat verloren 100.000 goed uitgeruste Britse manschappen tegen enkele honderden slecht bewapende Joodse 'terroristen'⁸, stelt hij. In een dergelijke realiteit krijgt het klassieke aan een staat verbonden leger zoals we het enkele eeuwen gekend hebben een ferme deuk.

Machteloosheid

Het aantal voorbeelden van een klassiek leger dat machteloos staat tegen vaak sterk geminoriseerde opstandelingen is legio. Van Creveld noemt onder meer de Duitse inval van de Balkan tijdens de Tweede Wereldoorlog; een situatie die vele gelijkenissen vertoont met de Amerikaanse inval in Irak. Op enkele weken tijd had de *Wehrmacht* de klus geklaard en was de oorlog afgelopen, maar de bezetting werd een bloedige bedoening. Naar schatting werden tijdens deze 3,5 jaar durende om en bij de 800.000 mensen vermoord, maar de hevigheid van het verzet werd er niet minder op. Tegen het einde van 1944 stormden de Duitse troepen als gekken naar de Oostenrijkse grens. Gedurende deze periode werden haast constant dertig divisies op het terrein gehouden⁹ – een titaneninspanning.

Maar ook het Midden-Oosten kent haar antecedenten. Om de Arabische opstand van 1936 te onderdrukken waren twintigduizend hoogstaande Britse manschappen nodig en dan nog duurde het drie alvorens de klus geklaard was. En tegen dat het zover was, merkt van Creveld cynisch op, waren vrijwel alle Arabische eisen ingewilligd.¹⁰ Van Creveld heeft de wereld echter meer te bieden dan enkele elementaire historische parallellen.

Theoretische grondslag

Theoretische denkstellingen over oorlog zijn per definitie kinderen van hun tijd en bij von Clausewitz was dat niet anders. Carl von Clausewitz ondervond aan den lijve de moeilijke momenten van Pruisen tijdens de Napoleonische periode in Europa, en vanzelfsprekend beïnvloedde deze eigen ervaring zijn theorieën over oorlog en vrede. Kenmerkend voor de periode van von Clausewitz is alvast dat staten de cruciale actoren van de oorlogsvoering zijn. Tot aan het einde van de tweede wereldoorlog komt daar eigenlijk geen wezenlijke verandering in. Vandaag krijgen we een nieuw gegeven, alleen schijnen velen dat nog niet te beseffen.¹¹

In een dergelijke context zag von Clausewitz' trinitarisch model het levenslicht. Drie polen kunnen in het oorlogsgebeuren onderscheiden

worden: de bevolking, de bevelvoerder van het leger en zijn leger zelf. Hij omschrijft oorlog als: *"a paradoxical trinity -- composed of primordial violence, hatred and enmity, which are to be regarded as a blind natural force; of the play of chance and probability within which the creative spirit is free to roam; and of its element of subordination, as an instrument of policy, which makes it subject to reason alone. The first of these aspects mainly concerns the people; the second the commander and his army; the third the government. These three tendencies are like different codes of law, deep rooted in their subject and yet variable in their relationship to one another. A theory which ignores any one of them or seeks to fix an arbitrary relationship between them, would conflict with reality to such an extent that for this reason alone it would be totally useless."* Als geen ander vat deze *passus* von Clausewitz' zienswijze op het fenomeen oorlog samen.¹²

Wegkwijnend geweldmonopolie

Van Creveld doet deze zienswijze als een anachronisme af. Ze is een kind van haar tijd en in die zin niet langer geschikt om het verschijnsel oorlog in de 21ste eeuw te duiden. De paradigma van von Clausewitz ging uit van een Hobbesiaanse staat met geweldmonopolie, maar dat monopolie kalft overal af. In een wereld waar oorlog niet langer de voortzetting is van een – door staten – gevoerde politiek zijn klassieke strijdkrachten niet meer de aangewezen instrumenten om die oorlog te voeren. "In de westerse opvatting van oorlog, uitgewerkt door von Clausewitz, is oorlog een voortzetting van de politiek met andere middelen. Maar mensen vechten in werkelijkheid uit wraak, eer, zucht naar avontuur, plicht, hebzucht en andere irrationele beweegredenen"¹³ Twee elementen kunnen derhalve onderscheiden worden: een gewijzigde politieke context en een technisch aspect dat te maken heeft met het oorlogsvoeren *an sich*.¹⁴ Dit forum leent zich niet tot een uitvoerige behandeling van de stellingen van van Creveld, maar ze lonen de moeite grondig te worden bestudeerd.¹⁵

Bieden de stellingen van van Creveld een antwoord voor de conflictueuze verhouding tussen Palestijnen en Israëlijs? Bevestigend antwoorden zou een al te extensieve invulling aan de visie van de Joodse geleerde geven, maar dat ze een fundamenteel element zijn in de bredere analyse van het probleem staat buiten kijf.

1. STEINITZ, Yuval, *The growing threat to Israel's qualitative military edge*, The Jerusalem Brief, Institute for contemporary affairs, vol. 3, nr. 10, 11 december 2003, 3.
2. M., "Israël in de ruimte", *Pallietierke*, 24 februari 2004.
3. Deze cijfers zijn afkomstig van de Israëlische strijdkrachten en dienen in die zin misschien wat getemperd te worden – het psychologisch effect dat deze aanslagen te weeg brengen is er anders niet minder om.
4. CHOMSKY, N., "Israel's wall is a bid to drive out the Palestinians", *International Herald Tribune*, 24 februari 2004.
5. BURNE, J., "Interview with Martin van Creveld", www.abc.net.au.
6. Niet onterecht noemt Peter Paret het klassieke "Vom Kriege" van Carl von Clausewitz "bij far the single most influential work on the subject" (PARET, P. [ed]), *Makers of Modern Strategy*, New York, Princeton University Press, 1986, 213).
7. van CREVELD, Martin, 'The Effectiveness of military power, Institut français des Relations Internationales, www.ifri.org, 14p.
8. van CREVELD, Martin, 'Only a wall will keep them from each others throats', *Daily Telegraph*, 17 maart 2002.
9. CANSIAN, M.F., 'The Wehrmacht in Yugoslavia: Lessons of the Past?', *Parameters*, 21, herfst 1993, 78.
10. van CREVELD, Martijn, 'For whom the death-bell tolls', *The Jerusalem Post*, 26 december 2003.
11. van CREVELD, *The rise and decline of the state*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 448p.
12. HOWARD, M., *The causes of war*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, 22.
13. HOEVEN, R. van der, 'De wil tot oorlog', *De Groene Amsterdammer*, 31 maart 1999.
14. van CREVELD, M., *The transformation of war*, New York, The Free Press, 1991.
15. FRENCH, K.M., *Clauswitz vs. The Scholar: Martin van Creveld's Expanded Theory of War*, www.globalsecurity.org; lezenswaardig is ook het vertaalde vraaggesprek met van Creveld in TeKoS : SCHWARZ, M., 'Interview met Martin van Creveld', *TeKoS*, nr. 112, vierde semester 2003, 4 ev.

"Recht op Recht"

Mr Katrien van den Berghe

We leven in een rechtsstaat, en gelukkig maar!

Positief aan de rechtsstaat is dat onze hoogste waarden grondwettelijk beschermd worden.

Een aantal van deze waarden vinden we terug in artikel 23 van de Grondwet. Bijvoorbeeld het recht op arbeid en het recht op onderwijs.

Datzelfde artikel 23 van de Grondwet¹ zegt dat iedereen recht heeft op juridische bijstand. Men wil de rechtsbescherming van de burgers even goed beschermen als het recht op geneeskundige bijstand. Iedereen, ongeacht zijn financiële situatie, moet toegang krijgen tot justitie. De vraag is natuurlijk of de overheid daar ook in slaagt.

Hoe zit het met het "recht op recht" in België?

I. Het voorstel

De toegang tot justitie voor grote lagen van de bevolking en het waarborgen van die toegang is een problematiek die de overheid al jaren bezighoudt. Het laatste voorstel betreffende deze problematiek is "het voorontwerp van de wet op de verzekeringsovereenkomst voor juridische bescherming teneinde de rechtstoegang te verbeteren". De indieners van dit voorstel, de kabinetsmedewerkers van minister Onkelinx, beogen een toegankelijker gerecht via de verplichte integratie van de rechtsbijstandsverzekering in de verzekering burgerlijke aansprakelijkheid, beter gekend als de familiale verzekering. Met andere woorden, iedereen die een familiale verzekering aangaat wordt verplicht om de dekking voor juridische bijstand erin op te nemen.² De familiale verzekering wordt, zoals op heden, ook in de toekomst niet verplicht.

Belangrijk om weten is dat de verplichte rechtsbijstandsverzekering veel meer zal moeten dekken dan enkel de conflicten betreffende de extra-contractuele aansprakelijkheid, zoals familiale conflicten, fiscale conflicten, consumentenv conflicten en administratieve conflicten. De enige uitgesloten conflicten zijn degene die motorrijtuigen en professionele activiteiten betreffen.³ Ook de personen die nu al recht op hebben op eerste- en tweede-

lijns bijstand zullen geen verplichte rechtsbijstandsverzekering moeten afsluiten bij het aangaan van een familiale verzekering.⁴

De familiale verzekering kent een grote verspreiding in België. Ongeveer tachtig procent van alle gezinnen heeft een familiale verzekering. De voorstellers van de wet willen de verplichte rechtsbijstand koppelen aan de familiale verzekering. Ze rekenen erop dat op die manier de grote meerderheid van de bevolking verzekerd zal zijn voor juridische bijstand.

Een verzekeraar die de rechtsbijstandsverzekering niet opnam bij de familiale verzekering zal toch moeten instaan voor de kosten betreffende de toegang tot het gerecht van zijn verzekerden indien nodig.

II. Analyse van het voorstel

Het lijkt zeer interessant om eens een analyse van het voorstel te maken en na te gaan of het inderdaad wel een positief effect heeft. Men kan een zuiver juridische analyse maken van het voorstel, maar het is ook mogelijk om een rechtseconomische analyse te maken. Voor een goed begrip lijkt het mij aangewezen dat er eerst een aantal rechtseconomische termen die verband houden met de verzekeringswereld worden gepreciseerd.

In het eerste punt worden de termen en het doel van de rechtseconomie verduidelijkt. Punt twee verklaart het rechtseconomische principe de risicotheorie. Hoe gaan mensen om met risico's en welk effect kan dit hebben op de maatschappij. Het derde onderdeel geeft weer hoe de markt, de verzekeringsmaatschappijen in dit geval, reageren op het gedrag van mensen met betrekking tot risico's. Het vierde onderdeel legt uit wat *moral hazard*, het morele risico, is. Het laatste onderdeel handelt over de averechtse selectie, namelijk over de vraag hoe de verschillende risico's, goede en slechte, op de markt een effect kunnen hebben op elkaar en op de markt.

1. Risicotheorie

Mensen reageren op drie verschillende manieren op risico's:

Risico-avers: deze mensen willen liever geen risico's nemen. Zij zullen niet deelnemen aan kansspelletjes.

Risiconeutraal: deze mensen reageren neutraal op een risico, ze hebben geen voorkeur.

Risicominnend: deze mensen verkiezen om risico's te nemen. Deze mensen zullen graag meedoen aan kansspelletjes.

De meeste mensen verkiezen zekerheid boven onzekerheid, en zijn dan ook risico-avers. Risicoaversie komt meer voor als het risico een verlies inhoudt. Als je in een kansspel bijvoorbeeld honderd Euro kan verliezen, zullen mensen minder geneigd zijn om daaraan deel te nemen. Ze kunnen iets verliezen. Men kan hier de vergelijking maken met verzekeringen. Je kan je huis verliezen door brand, maar je kan je huis ook verzekeren. De verzekering spreidt de risico's over verschillende mensen.

Deze techniek biedt een oplossing voor mensen die risico-avers zijn.

Risico's brengen voor risico-averse mensen een kost mee: zij moeten een risico dragen. De risico-averse mensen willen de kost van de onzekerheid minimaliseren. Deze mensen zijn bereid om iemand anders te betalen om het risico over te nemen. Anderen zijn risiconeutraal of risicominnend en vinden het niet erg om bepaalde risico's over te nemen. Zo ontstaat de markt van de verzekeringen.

De sociale welvaart is de som van de verwachte nut (utility), voor alle mensen in de maatschappij. Spreiden van een risico van een risico-avers persoon naar een risiconeutraal of risicominnend persoon is het maximaliseren van de welvaart. Ten minste één van de partijen is beter af en geen van de partijen is slechter af. Dit is een duidelijk verbetering voor iedereen.

Het positieve aan verzekeringen is dan ook duidelijk. Mensen die risico-avers zijn kunnen hun risico tegen betaling overdragen aan een verzekeringsmaatschappij. Beide partijen zijn beter af. Daarnaast kunnen sommige mensen activiteiten uitvoeren die ze anders niet zouden uitvoeren. Dit is duidelijk welvaartmaximaliserend.

2. Verzekeringsmaatschappijen

De verzekering is de meeste gekende manier om risico's te spreiden. Mensen die risico-avers zijn willen hun risico spreiden, aan iemand anders doorgeven. Ze zijn bereid om een derde die het risico op zich wil nemen te betalen. Die derde neemt het risico over van de risico-averse persoon. De derde is risicominnend of risiconeutraal. De betaling is wat wij kennen als de premie die men aan de verzekeringsmaatschappij moet betalen. Voor die premie krijgt men dekking.

Deze theorie veronderstelt enerzijds dat er geen transactiekosten zijn: het overdragen van het risico en zomeer brengt geen kosten mee. Anderzijds veronderstelt de theorie dat het verlies ten gevolge van risico's gekend is: men weet exact wat de schade zal zijn die door een bepaald risico geleden wordt.

De premie moet gelijk zijn aan de verwachte schade ten gevolge van het risico. Er moet dus perfecte informatie zijn: de verzekeraar moet weten wat de verwachte schade is. Dan kan hij een premie bepalen. We gaan er hier vanuit dat de verzekerde het risico niet kan beïnvloeden.

3. Moral Hazard

Letterlijk vertaald is dit "het morele risico". We verlaten de gedachte dat de mensen het risico niet kunnen beïnvloeden. Aansprakelijkheidsregels en verzekeringscontracten hebben een invloed op elkaar. Aansprakelijkheidsregels kunnen een efficiënte allocatie creëren, want deze regels geven een prikkel (incentive) aan mensen om met voldoende zorg te handelen. Als men niet de nodige voorzorg in acht neemt en men veroorzaakt schade, dan zal men aansprakelijk zijn. De schade moet dan vergoed worden.

De prikkel tot voorzorg zal beïnvloed worden als er een verzekeringscontract aanwezig is. De mensen zullen minder voorzorgen nemen, want ze zijn toch verzekerd. Zij moeten de schade niet vergoeden, de verzekeringsmaatschappij moet dit doen.

Dit is het probleem van de *moral hazard*. Het risico stijgt, want de mensen nemen meer risico's omdat zij niet moeten betalen. De premie blijft echter gelijk. De premie zal dus lager zijn dan het verwachte verlies. De verzekeringsmaatschappijen maken hier verlies en zullen niet in staat zijn om hun activiteiten verder te zetten. Er is geen *moral hazard* als de verzekerde het risico niet kan beïnvloeden. Er zijn methodes in de verzekeringspraktijk die gebruikt worden om het *moral hazard* probleem te minimaliseren: de verzekeringsmaatschappij kan de premie wijzigen of de verzekerde is zelf verantwoordelijk voor een deel van de schade. Dit zijn de twee meest gebruikte mechanismen om de voorzorg van de verzekerde op een efficiënt niveau te houden.

4. Averechtse selectie⁵

De verzekeraar groepeert de gelijke risico's. Door het samenbrengen van risico's wordt het risico per verzekerde verkleind. Op die manier kan de verzekeringsmaatschappij een groep mensen verzekeren tegen bepaalde risico's. De verzekeraar moet er wel voor zorgen dat de volgende twee voorwaarden voldaan zijn, anders zal zijn maatschappij falen.

Op de markt zijn er twee soorten risico's, de goede risico's en de slechte risico's genaamd. De goede risico's zijn deze die lager zijn dan het gemiddeld. De slechte risico's zijn deze die hoger zijn dan het gemiddeld. AKERLOF maakte averechtse selectie duidelijk aan de hand van een voorbeeld, namelijk de *market of the lemons*.⁶ hij maakt daarmee

duidelijk dat in de markt van tweedehands auto's de auto's van slechte kwaliteit deze van goede kwaliteit van de markt zullen verdrijven. In een markt waar er asymmetrische informatie is en waar degenen die slechte producten op de markt brengen niet gestraft kunnen worden gebeurt het volgende: "de producten van een gemiddelde kwaliteit verdrijven de producten van een goede kwaliteit van de markt, de producten van een slechte kwaliteit verdrijven de producten van een gemiddelde kwaliteit van de markt"

Als we dit toepassen op de verzekeringsmarkt merken we dat de verzekerde alle informatie bezit over het risico. Hij kent de risico's die hij veroorzaakt. De verzekeraar vraagt aan iedereen dezelfde gemiddelde premie. Er ontstaat een daling in het aanbod van de goede risico's, want deze laatste betalen een te hoge premie. Vooral de grote risico's zullen hier om een verzekering verzoeken, want zij betalen een te lage premie. De eerste voorwaarde is dan ook dat de verzekeringsmaatschappij zeer nauwe groepen maakt, en op die manier de goede en de slechte risico's onderscheidt. De risico's moeten onafhankelijk zijn van elkaar. Het is geen goed idee om alle huizen in een zelfde straat te gaan verzekeren.

VI. Analyse van het wetsvoorstel

Tachtig procent van de Belgen hebben momenteel een familiale verzekering, dit wil zeggen dat tachtig procent van de Belgen bereid is om een premie te betalen met als doel dat de verzekeringsmaatschappij tegen die betaling een bepaald risico overneemt. Minister ONKELINX zag in de familiale verzekering de beste manier om de toegang tot het gerecht te vergemakkelijken. De rechtsbijstandsverzekering wordt verplicht vanaf het moment dat je een familiale verzekering afsluit. Tachtig procent van de Belgen hebben een familiale verzekering, dus tachtig procent van de Belgen zal rechtsbijstand hebben, dus de toegang tot justitie zal aanzienlijk verbeteren. Is dit een juiste redenering? Welk effect zal deze wet hebben op de verzekeringsmarkt en op de mensen?

Het lijkt boeiend om eens na te gaan of dit voorstel effectief zo een gunstig effect zal hebben en wat de gevolgen van dit voorstel kunnen zijn. Het eerste deel handelt over het morele risico en het voorstel. Welk effect heeft dit voorstel op het gedrag van de mensen? Het tweede onderdeel legt uit hoe de averechts selectie en dit voorstel samenhangen. Deel drie toont aan dat er ten gevolge van zo een wet een welvaartsverlies zou opduiken.

In het vierde puntje toon ik aan dat de kosten voor de overheid zeer groot zijn, indien ze zo een wet wil doen uitvoeren. Deel vijf handelt toont aan dat de mensen twee keer zullen moeten betalen. Deel zes wijst op het effect van het voorstel op de gerechtelijke achterstand. Deel zeven toont aan dat het voorstel ook een perverse kant heeft. Ten slotte deel acht handelt over de conflicten die dit voorstel kan teweeg brengen. De eerste vijf punten zijn meer rechtseconomisch, in tegenstelling tot de laatste drie, die meer zuiver juridische problemen betreffen.

1. *Moral hazard*

Veronderstel dat, als de rechtsbijstandsverzekering verplicht wordt, toch tachtig procent van de bevolking de familiale verzekering behoudt. Dit heeft tot gevolg dat tachtig procent van de bevolking een rechtsbijstandsverzekering heeft. Deze mensen zullen de stap naar justitie inderdaad gemakkelijker zetten, maar zullen zij deze stap niet te gemakkelijk zetten? We zijn toch verzekerd, dus we kunnen evengoed een advocaat zoeken en de zaak aanhangig maken voor de rechtbank. Op het moment dat men de premie heeft betaald houdt men geen rekening meer met deze betaling voor verdere beslissingen. De premie is een *sunk kost*, een gedane kost.

Daarnaast willen de mensen een *return* voor de kosten die ze reeds gemaakt hebben. Er zal dus een enorme druk liggen op de verzekeraars om dekking te verlenen.

Er is een duidelijk verschil tussen de *moral hazard* die zich voordoet bij verzekeringscontracten zoals de familiale verzekering of autoverzekeringen en de rechtsbijstandsverzekering. Mensen met een aansprakelijkheidsverzekering zullen hun kinderen te dicht bij het raam van de burens laten spelen, ze zijn toch verzekerd. Dit is *ex ante moral hazard*. Mensen met een rechtsbijstandsverzekering zullen *ex post* de beslissing nemen. We zoeken een advocaat, want we zijn toch verzekerd.

Meer nutteloze procedures en meer gerechtelijke achterstand. Het Koninklijk Besluit voorziet in een maximumbedrag dat de verzekeraar per jaar moet uitbetalen⁷ om de overconsumptie van het gerecht tegen te gaan⁸. Ik vrees dat dit geen voldoende *incentive* zal geven aan de mensen om overconsumptie tegen te gaan.

2. *Averechtse selectie*

Het is duidelijk dat er geen averechtse selectie kan zijn als de verzekering verplicht is. Alle risico's moeten in de groep blijven. Maar wat met een verplichte verzekering die aan een niet verplichte gekoppeld is? Mijns inziens is averechtse selectie onbestaande in de familiale verzekering,

tachtig procent van de Belgen heeft er een afgesloten. Er kan dus wel op gewezen worden dat het niet de bedoeling was om via de verplichte rechtsbijstandsverzekering averechtse selectie te vermijden. De enige reden van het verplichtend element is de toegang tot justitie garanderen.

3. *Welvaartsverlies*

Het probleem met verplichte verzekering is het meest duidelijk voor de mensen die helemaal geen verzekering wensen voor rechtsbijstand, mensen die op risicominnend zijn wat justitie betreft. Er ontstaat hier een welvaartsverlies in het feit dat deze mensen zullen teveel moeten betalen, de premie zal te hoog zijn. Ze willen helemaal geen premie betalen om het risico over te dragen op een derde.

4. *kosten voor de overheid*

Een ander groot probleem is het feit dat de wet niet door iedereen wordt nageleefd. In de autoverzekeringen zien we dat, ook al is het verplicht, niet iedereen een verzekering neemt. Hetzelfde zal ongetwijfeld gebeuren met de rechtsbijstandsverzekering. Voor de autoverzekering kan een materieel feit gecontroleerd worden, namelijk de nummerplaat. Dit is niet mogelijk voor de rechtsbijstandsverzekering. De overheidscontrole wordt dus een dure en moeilijke opgave.

5. *Twee keer betalen*

In het voorstel staat in artikel 10 dat, ook al is de familiaal verzekerde niet verzekerd voor rechtsbijstand, de verzekeraar toch de gerechtskosten zal moeten betalen die onder de normale rechtsbijstandsverzekering ressorteren. Het kan natuurlijk zijn dat de verzekeraar helemaal geen schuld treft voor het feit dat de verzekerde bij zijn familiale verzekering geen rechtsbijstandsverzekering heeft genomen. Voor deze situatie zal men hoogst waarschijnlijk een fonds oprichten. Kijk maar naar het gemeenschappelijk motorwaarborgfonds. De burger zal in dit geval twee keer betalen: éénmaal door een premie aan zijn verzekeraar te betalen en éénmaal via de belastingen.

6. *De gerechtelijke achterstand*

Het probleem van de *moral hazard*, hoger besproken, zal als gevolg mee brengen dat de gerechtelijke achterstand nog groter zal worden. Minister Onkelinx zei dat er zich hier inderdaad een probleem voordoet, maar gaf geen oplossing. De half-afgewerkte wetten met veel problemen en geen oplossingen zijn voor paars al een tijdje geen probleem meer. Het ene probleem oplossen en het andere groter maken.

7. pervers effect

De premie voor de familiale verzekering zal stijgen, dat is logisch. Sommige mensen, de zwaksten van de maatschappij, zullen deze premie niet meer kunnen of willen betalen. Zij zullen dan ook geen familiale verzekering meer afsluiten. Op die manier zullen de sociaal zwaksten van de maatschappij het nog moeilijker krijgen. Ze hebben geen rechtsbijstand, maar ze zijn ook niet verzekerd voor gelijk welk ongeval in de extracontractuele sfeer dat normalerwijze door hun familiale verzekering werd gedekt. Zo een ongeval kan een familie ruïneren. Dit kan toch niet de bedoeling van het voorstel geweest zijn.

8. Conflict of interest

De mogelijkheid bestaat dat de aansprakelijke voor zijn aansprakelijkheid en het slachtoffer voor rechtsbijstand bij dezelfde verzekeringsmaatschappij verzekerd zijn.

De Europese Commissie sprak zich al eerder uit over dit probleem: "elke vorm van belangenconflict moet vermeden worden". In een aantal Europese landen heeft men een oplossing bedacht voor een mogelijk belangenconflict in de verzekeringswereld.

De meest radicale oplossing is het verbieden van de rechtsbijstandverzekeraar om een persoonlijke aansprakelijkheidsverzekering aan te bieden. Deze oplossing vinden we terug in Duitsland. Het is niet aan te raden om deze oplossing ook in België door te voeren, daar onze verzekeringen daarvoor veel te sterk gemixt zijn.

Een andere oplossing bestaat erin dat men aan de verzekeringsmaatschappijen vraagt om de rechtsbijstandsverzekering toe te vertrouwen aan een andere, onafhankelijke entiteit. Voor deze mogelijkheid werd in Nederland geopteerd. Het is duidelijk dat deze manier van werken meer kost.

Een andere mogelijke vorm van conflict kan zich voordoen tussen de verzekeraar en de verzekerde. De eerste wil de kosten van de rechtsbijstand minimaliseren en de tweede wil de beste rechtsbijstand mogelijk. Dit conflict kan zich in veel situaties voordoen: de keuze van de advocaat, de leiding van het geschil, de vraag of mediatie mogelijk is en aanvaard moet worden, enzovoort. Een mogelijke oplossing hier is dat de verzekeraar en de verzekerde moeten onderhandelen. Arbitrage moet mogelijk zijn in geval van een conflict.⁹

V. Mogelijke alternatieven

1. fiscale vrijstelling

Men kent een belastingskrediet toe. Dit belastingskrediet moet gerelateerd zijn met het inkomen. Dit is een verantwoorde manier om de mensen te stimuleren om een rechtsbijstandsverzekering te nemen.

Illustratie:

Een premie voor een dekking kost 100 Euro. Voor de laagste inkomensklasse zou men een belastingskrediet van 90 % kunnen geven. De netto kost voor die categorie bedraagt slechts 10 Euro. De volgende inkomensschijf krijgt dan bijvoorbeeld een belastingskrediet van 70 %, de netto kost voor die categorie is dan 30 Euro. De kost van rechtsbijstand wordt minder naarmate men een lager inkomen heeft.

De mensen worden niet verplicht om een rechtsbijstandsverzekering te nemen. Men vermijdt hier dus ook het verlies in welvaart voor de mensen die houden van een risico of die risiconeutraal zijn. Zij zullen immers geen rechtsbijstandsverzekering afsluiten.

2. Mutualisering

De laatste tijd wordt als maar meer gesproken om de rechtsbijstand te organiseren via de sociale zekerheid. Dit geeft in veel gevallen hetzelfde probleem als de verplichte rechtsbijstand. Bijvoorbeeld *moral hazard* zal zich ook hier voordoen. Deze mutualisering zal ook een oneerlijke concurrentie zijn met de verzekeringsmaatschappijen.

3. Fee shifting¹⁰

Het systeem van de verhaalbare erelonen is al langer gekend in Engeland en in Duitsland. Dit systeem houdt in dat de partij die de gerechtelijke procedure verliest, de kosten en de erelonen van de winnende partij geheel of gedeeltelijk moet terugbetalen. *Fee shifting* biedt een oplossing voor een aantal problemen.

Procederende partijen zijn rationeel: ze willen de opbrengst van het proces maximaliseren. De investering in een proces kan beschouwd worden als een private investering. Een uur meer onderzoek of argumentatie zal maar voordelig zijn als de marginale opbrengst groter is dan de kost van de advocaat voor het onderzoek of de argumentatie¹¹.

Bij *fee shifting* vergroot men de straf van het verliezen van het proces. De mensen worden aangezet om de verdiensten, de kansen van hun proces beter te onderzoeken alvorens in het juridische systeem te stappen.

Mensen die een "zwakke zaak" hebben zullen meer aangezet worden om hun zaak onderling te regelen.

Bij *fee shifting* zal degene die zeker weet dat hij gelijk heeft vlugger procederen, ook al is zijn inkomen lager. Hij weet immers dat hij bijna geen kosten zal hebben. Dit in tegenstelling met het systeem dat we nu kennen, waar iedereen sowieso de kosten van de advocaat moet betalen. Tenminste, als het systeem van de rechtsplegingsvergoeding niet wordt in aanmerking genomen.

Voorbeeld:

Iemand is aan het twijfelen om een zaak aanhangig te maken. Hij schat zijn kansen om te winnen op 60%. In het systeem van *fee shifting* heeft hij 60 % kans dat hij de kosten van zijn advocaat niet zal moeten betalen. In het systeem dat we nu kennen weet hij 100% zeker dat hij zijn advocaat wel zal moeten betalen. Een risico-avers persoon zal in het systeem van *fee shifting* gemakkelijker tot het besluit komen om te procederen als hij gelooft in zijn zaak.

Logischerwijze kan men dan het volgende besluiten:

p is de kans op overwinning van de eiser,

A is de verwachte winst als de eiser wint en

c is de kost voor elke partij.

In ons systeem zal procederen pas zin hebben als $p A > c$. In het systeem van *fee shifting* ligt de situatie natuurlijk anders. Hier is de kost als men wint niet c , maar $(1-p) 2 c$, want men betaalt niets als men wint en twee maal als men verliest. Hier zal men procederen als $p A > (1-p) 2 c$.

Ik denk dat *fee shifting* meer voordelen heeft dan men denkt. Het zou dus best wel eens in overweging mogen genomen worden.

VI Conclusie

De nadelen van de verplichte rechtsbijstandsverzekering in de familiale verzekering zijn duidelijk groter dan de voordelen. Het verplicht maken van al die dingen lijkt mij een foute redenering. Ik ben dan ook absoluut geen voorstander van dit initiatief.¹²

De gerechtelijke achterstand is een probleem dat vele juristen al jaren bezig houdt. Met dit voorstel, rechtsbijstand of mutualiteit, wordt de schade in de gerechtelijke achterstand alleen maar groter. Men lost een probleem op door een ander groter te maken.

Mensen stimuleren om zich te laten verzekeren voor rechtsbijstand via belastingskredieten of andere systemen lijkt mij een veel beter idee. Mensen kunnen vrij kiezen, zonder enige paternalistische dwang.

Een goed doordacht systeem van *fee shifting* kan ook veel problemen oplossen en laat de mensen ook vrij.

Ik denk dat de indieners van dit wetsontwerp hun huiswerk beter eens opnieuw zouden doen.

1. Ook art. 6 EVRM stelt dat iedereen toegang moet hebben tot het gerecht.
2. Art. 3 en 4 van het Voorontwerp van de wet over de verzekeringsovereenkomst inzake juridische bescherming voor een vlottere toegang tot het gerecht., version 09/04/2002
3. Art. 5 van het Voorontwerp van de wet over de verzekeringsovereenkomst inzake juridische bescherming voor een vlottere toegang tot het gerecht., version 09/04/2002
4. Art 9 van het Voorontwerp van de wet over de verzekeringsovereenkomst inzake juridische bescherming voor een vlottere toegang tot het gerecht., version 09/04/2002.
5. R., VAN DEN BERGH, and M., FAURE, objectieve aansprakelijkheid, verplichte verzekering en veiligheidsregulering, Antwerpen, Maklu, 1989,386.
6. G.,AKERLOF, " The market for lemons: Quality Uncertainty and the market mechanism", *Quarterly Journal of economics*, vol. 84, 1970, 488 - 500.
7. Die elk jaar verhoogd wordt met 5%.
8. Art. 5 §2 van voorontwerp van de wet op de verzekeringsovereenkomst voor juridische bescherming ten einde de rechtstoegang te verbeteren.
9. H. BOCKEN, " De rechtsbijstandsverzekering in het geheel van rechtshulp", in H. COUSY en H. CLAASSEN (ed.), *rechtsverwerking: knelpunten in de rechtsbijstand*, Antwerpen, Kluwer, 1972, 1-25.
10. A. W. Katz,"indemnity of legal fees", in B. Bouckaert and G. De Geest, (eds.), *Encyclopedia of Law and Economics, Volume IV. The Economics of Public and Tax Law*, Cheltenham, Edward Elgar, 2000, 7300, 63.
11. R. Posner, "An economic approach to legal procedure and juridical administration", *Journal of Legal studies*, 399. W. Landes, "an economic analysis of the courts", *Journal of law and economics*, 61-101. J. Gould, "The Economics of legal conflicts", *Journal of legal studies*, 279-300.
12. Ik kan ook verwijzen naar het verslag van De Hoge Raad Voor Justitie.

Turkije, lid van de Europese Unie?

Drs Jan van Reeth

Een nooit geziene uitbreiding van Europa staat voor de deur, met daaraan gekoppeld een hele reeks strubbelingen rond de institutionele hervormingen die daarvoor noodzakelijk zouden zijn.

Hoe omvangrijk de nieuwe lidstaten samen ook zijn, toch vielen een hele reeks landen vooralsnog uit de boot. Een daarvan is Turkije, dat al vele jaren staat te trappelen om toetredingsonderhandelingen te mogen beginnen. Tot hiertoe werd die boot echter afgehouden, maar voor hoelang?

De afmetingen van Turkije zijn enorm: het is groter dan Duitsland en Polen samen en telt haast zeventig miljoen inwoners. Bijna vijftienveertig miljoen daarvan wonen in de steden. Het land grenst aan Syrië, Irak en Iran en reikt dus diep in het Aziatische binnenland. Redenen te over dus om grondig en rustig na te denken over de mogelijke gevolgen van een Turks lidmaatschap, die wel eens groot zouden kunnen zijn.

Een tijd geleden wierp niemand minder dan Valéry Giscard d'Estaing, de voorzitter van de Europese Conventie die de nieuwe Europese Grondwet moest opstellen, een steen in de kikkerpoel. Hij vond dat een land dat traditioneel niet behoort tot de Europese cultuursfeer met haar christelijke wortels, niet thuishoort in de Unie. Een hele discussie kwam op gang, waaruit is gebleken dat een dergelijke overweging (tot de christelijke wereld behoren) maar moeilijk kan gehandhaafd worden: wat te doen met een land als Albanië dat in Europa is gelegen, maar waarvan de meerderheid van de bevolking moslim is?

Het debat heeft wel één probleem duidelijk gemaakt: Europa is (en was dat ook voor de grondleggers van de "Europese gedachte") veel meer een idee dan een geografische omschrijving (we verwijzen hier naar onze bijdrage "De islam en de wording van de Europese identiteit: een verhaal over Kadmos en Europa" in de *Handelingen van de Kon. Zuid-Nederlandse Maatschappij* 56, 2002, waarin de bijdragen van het Europa-colloquium zijn opgenomen). Elk land dat zich bekent tot de doelstellingen van de Europese Unie en dat beantwoordt aan een aantal politieke, institutionele criteria en voldoet aan bepaalde economische normen kan in feite zijn kandidatuur stellen voor het lidmaatschap en het is op grond van die politieke en economische criteria dat de aanvraag wordt geëvalu-

eerd. *Quid* echter nu de Europese grenzen steeds meer naar het oosten opschuiven? Waarom zou Turkije wel lid mogen worden van de Unie en - bijvoorbeeld - Israël niet? Omdat een stukje van het land - kleiner dan België - op het Europese continent gelegen is? Maar talrijke Israëli's zijn van Europese origine en willen graag deze banden behouden en versterken. En als we de deur zouden openzetten voor Israël, wat dan met de andere landen van het Midden-Oosten? Wat met Libanon, waarvan ongeveer de helft van de bevolking christenen zijn, die zich misschien meer met Europa verbonden voelen (velen spreken liever Frans dan Arabisch!) dan vele Turken? En wat met een land als Marokko, dat heel zijn geschiedenis door meer op Spanje en Europa georiënteerd was dan op de rest van de Arabische wereld (zie hiervoor ons bovenvermeld artikel in de *Handelingen* van de KZM) en dat de weg van de modernisering wil inslaan, evenzogoed als Turkije? Het is waar: Turkije is een NATO-land en een trouwe bondgenoot van het Westen. Maar Canada is dat ook en toch behoort het duidelijk niet tot Europa. Het NATO-lidmaatschap van Turkije dateert nog uit de periode van de Sovjetdreiging, toen Turkije bescherming zocht onder de Amerikaanse paraplu. Nu is het voor de Amerikanen een strategisch steunpunt voor hun politiek in het Nabije Oosten. Toch is de europeanisering en verwestering van Turkije vooral iets wat ideologisch wordt verkondigd vanuit het Kemalisme, dat hoofdzakelijk in het machtige leger veel aanhang heeft. De krachtdadige moderniseringspolitiek van Atatürk heeft het aanschijn van het land, vooral in het westen, weliswaar grondig veranderd, maar bij een ander, groot deel van de bevolking is dat slechts een laagje vernis. Overigens is er de laatste jaren een zekere terugkeer aan de gang naar traditionele waarden. De verkiezingsuitslagen bevestigen dat. Gelukkig heeft deze herintrede van de islam in de politiek een gematigde vorm aangenomen, die eerder vergelijkbaar is met onze christen-democratie. Maar zijn de gemiddelde Turken zoveel "westers" dan, bijvoorbeeld, de Syriërs of Jordaniërs? Turkije is dan wel een republiek met meerdere partijen en verkiezingen, maar is het land wel een echte democratie naar West-Europees model?

Het moet duidelijk zijn dat men op al deze vragen moeilijk een objectief antwoord kan geven. Zorgwekkend is dat verscheidene belangrijke Europese politici hierover voortdurend tegenstrijdige uitspraken doen, zonder dat het tot een echt debat komt. Men dreigt de gevaarlijke weg van de emotionele argumenten in te slaan, die men naar believen wat omzwachtelt met een schijn van redelijkheid.

Daarom kan men zich afvragen of het voor Europa niet echt noodzakelijk wordt te komen tot een duidelijke geografische omlijning. Ongetwijfeld

stelt dit een enorm politiek probleem en misschien daarom is dit tot hier-toe nooit geagendeerd. Om echter niet op termijn de grenzen van een werkbaar geheel te overschrijden, lijkt een dergelijk debat onvermijdelijk en misschien zelfs dringend. Worden op dit ogenblik, met de haast die men maakt om zoveel Oost-Europese landen te laten toetreden, de paarden niet al te lichtvaardig voor de wagen gespannen?

Tot zolang er evenwel geen geografische definitie van Europa bestaat, die de maximale grenzen van de Unie aflijnt, dienen we het te stellen met de politieke en economische criteria waarmee een aanvraag zo objectief mogelijk moet worden beoordeeld.

Doch eerst en vooral, opdat men de draagwijdte van mijn betoog niet mis zou verstaan, wil ik mijn oprechte sympathie uitspreken voor Turkije, dit prachtige land met zijn vriendelijke en hulpvaardige bevolking, waar ik zoveel onvergetelijke momenten heb beleefd en waar nog vormen van gastvrijheid bestaan en ook van beleefdheid, hoge beschaving zowel als verfijnde etiquette, die wij nooit zo gehad hebben of die bij ons al lang verdwenen zijn. Toch mag dit alles ons niet blind maken voor de politieke en economische realiteit.

Wat het economisch aspect betreft, zal ik korter zijn. Het is onmiskenbaar dat Turkije de laatste jaren veel vooruitgang heeft geboekt: de levensstandaard van de bevolking is op indrukwekkende wijze gestegen. Sommige steden zijn bijna onherkenbaar veranderd, wanneer men ze na enkele jaren opnieuw bezoekt. Istanboel, Ankara en Izmir beschikken nu over de modernste metro's of zijn bezig deze te bouwen. De weginfrastuur en ook de havens zijn verbeterd. Zo bezit het land enorme troeven omdat het een toegangspoort biedt tot de olierijkdommen van centraal Azië, die via pijplijnen en de Turkse havens ontsloten kunnen worden. Vanuit dat standpunt zou het de Europese oliebelangen kunnen dienen, nu de Verenigde Staten hun pionnen in Irak hebben uitgezet. Het land vertoont ook een grote politieke stabiliteit en interne veiligheid. De werkkraft van de bevolking is algemeen groot.

Anderzijds is de financiële situatie zorgwekkend. Er is een groeiend tekort op de betalingsbalans (weliswaar -30 %, op bepaalde momenten kwam de Turkse regering al in financiële ademnood), een ontzaglijke overheids-schuld (meer dan honderd procent van het BNP) en een steeds toenemende, dramatische werkloosheid. Zal de Europese Unie een dergelijke nieuwe last wel aankunnen? De munt (de Turkse lire) kent een hollende inflatie die alleen maar aan vooroorlogse Duitse toestanden herinnert. Men telt in miljoenen en miljarden. Voor vele Turken is de Euro (en daar-

voor al de D-Mark) nu reeds een betaalmiddel, omdat dit het enige stabiele referentiekader biedt. Op bepaalde momenten van de maand worden de banken door lange rijen te midden van een politiekordon als het ware belegerd, omdat iedereen zo spoedig mogelijk stevige deviezen wil voor zijn zuurverdiende ponden. Ook blijft de spreiding van de economische welvaart in Turkije erg ongelijk en is het oosten nog in hoge mate onderontwikkeld. Uitzicht op verbetering is er nauwelijks, al was het maar vanwege de politieke problemen die zich daar voordoen.

En zo komen we als vanzelf tot de vele moeilijkheden die als even zoveel bezwaren tegen een mogelijk Turks lidmaatschap rijzen. Met de instabiliteit van Oost-Turkije voor ogen, kunnen we ons afvragen of het land in staat is de oostelijke grenzen (die dan de oostgrens van de Unie zouden worden!) te vergrendelen en de ontelbare Aziaten (Afghanen, Pakistani, ...) tot staan te brengen, die er staan te drummen om Europa binnen te geraken. Op dit ogenblik is de grens langs het oostelijke, onherbergzame en moeilijk controleerbare, bergland een zeef. Talloos zijn dan ook de vluchtelingen die via Turkije naar het westen trekken en de kranten berichten bijna dagelijks over de lekke schuiten waarmee haveloze Koerden, Afghanen en anderen op de kusten van Griekenland en Italië aanspoelen, halflevend of verdrongen. Dat dit gebeurt met medeweten van de Turkse autoriteiten (anders kan men zich moeilijk voorstellen dat zij kunnen ontschepen vanuit de grote havens van Mersin en Izmir) is een hoogst bedenkelijke zaak.

Zo komen we tot een tweede politiek probleem. Zou men aan de vorige moeilijkheden nog kunnen verhelpen middels grote inspanningen en ook financiële injecties vanuit de rijke Europese landen, dan staan we hier voor een dieper probleem: hier lijkt ons vanwege de Turken een grondige mentaliteitswijziging noodzakelijk. Eén van de basisideeën waaruit Europa is ontstaan, is de wil van de lidstaten om hun onderlinge conflicten via dialoog op te lossen. Als er één groot pluspunt is dat Europa op zijn palmares kan schrijven, dan is het wel de halve eeuw vrede die hier sindsdien heerst. We doen dit niet door interne spanningen te onderdrukken, maar wel door ze anders te richten. Daartoe vervagen de nationale grenzen geleidelijk. We leren te aanvaarden dat er volkeren en culturen zijn die verschillende landen bewonen, die onderling contact willen onderhouden. Er zijn Catalanen en Basken in Spanje en Frankrijk, Friezen in Nederland en Duitsland, Duitstalige gebieden in Frankrijk en Italië. Vroeger werden daarrond grensconflicten en oorlogen gevoerd. Nu erkennen Europese landen dat er binnen hun grenzen verschillende volkeren en minderheden wonen, die recht hebben op culturele en in zekere mate

ook op politieke autonomie. De taalunie tussen Nederland en Vlaanderen is daar één van de markantste voorbeelden van. Zij overschrijdt de Belgisch-Nederlandse grens en de Vlaamse Gemeenschap onderhandelt autonoom over culturele zaken. Binnen Europa kan er geen plaats zijn voor Joegoslavische toestanden!

Turkije is echter nog lang zover niet. Het is ingericht als een jacobijnse, unitaire republiek. Ook al leven er zesentwintig verschillende volksgemeenschappen samen, dan verkondigt de staatsdoctrine als enige politieke waarheid dat er in het land alleen maar Turken wonen, die volgens sommige Turkse geleerden zouden afstammen van de indo-europese) Hettieten (in werkelijkheid zijn de Turken uit Centraal-Azië afkomstig en is hun taal verwant met onder andere het Mongools). Koerden zijn "Bergturken" en de christelijke Armeniërs heeft men zelfs een tijdlang voor ingeweken ... Chinezen versleten. Via allerhande integratieprogramma's worden minderheden geassimileerd en geneutraliseerd. Zoals destijds in Frans-Vlaanderen gebeurde met het Vlaams, zo was het lange jaren op school of in het openbaar verboden een andere taal dan Turks te spreken.

Er wordt ook een politiek van etnische zuivering en van deportatie van ganse volksgemeenschappen gevoerd, waarmee men hoopt een cultureel en religieus homogeen gebied te bekomen. Zo werden de afgelopen eeuw duizenden Grieken uit West-Turkije naar Griekenland (vooral Athene) verdreven, in ruil voor etnische Turken uit Thracië. De recente verkiezingsuitslag in Turks Cyprus heeft aan het licht gebracht dat deze methode nog altijd wordt toegepast: jarenlang heeft men de Turkse aanwezigheid op het eiland versterkt met inwijkelingen vanuit het vasteland, die nu vanzelfsprekend tegenstanders van de hereniging zijn. Joden werden ertoe aangezet uit te wijken naar Israël (land dat ze overigens gretig opnam). Armeense en Syrische christenen worden zolang getergd tot zij uitwijken naar Amerika of Europa. Een groot aantal van hen is onder meer in Brussel en Mechelen te vinden. Recent werkt men ook de uittocht in de hand van duizenden Koerden. Zij werden eerst met harde hand uit hun traditioneel woongebied in het oostelijke bergland gejaagd, waarbij ganse dorpen van de kaart werden geveegd. Velen leven nu in de bidonvilles van steden in West-Turkije in miserabele omstandigheden. Vandaar zoeken de meest ondernemenden hun heil via zee en strijken als illegalen in Europa neer.

Het doet pijn te moeten zeggen dat het precies deze landen zijn die doorgaan als goede bondgenoten van het Westen, waar de christenen

het het meeste te verduren hebben. Turkije is er één van. Vele jaren lang heeft het Grieks patriarchaat van Constantinopel - dat er uitziet als een vervallen en hermetisch afgesloten fort - tevergeefs gevraagd zijn theologische hogeschool te mogen heropenen. Dat dit nu eindelijk zal worden toegestaan, is alleen maar aan Europese tussenkomsten te danken. Dit is echter maar één van de vele beperkende maatregelen die de orthodoxie van overheidswege ondervindt.

De toestand waarin de christenen in de Toer Abdien moeten leven kan men alleen maar schrijnend noemen. Grensoverschrijdende contacten - iets wat bij ons in Europa bijna evident is geworden - zijn er quasi onmogelijk: het is voor een Europese toerist gemakkelijker om van Turkije naar Syrië te reizen, dan voor een Syrisch christen die in Turkije leeft. De grens loopt dwars door de oude culturele hoofdstad van het historische Oost-Syrië, Nusaybin (het antieke Nisibis): een akelige metershoge prikdraad die herinneringen oproept aan de Berlijnse Muur! Al kan men niet zeggen dat de Turkse overheid de christenen zou vervolgen, wel heeft zij ondervonden dat precies de christelijke identiteit maakt dat zij moeilijker assimileerbaar zijn en tot gewone "Turken" kunnen worden opgevoed. Daarom wordt hun het leven op allerlei manieren bemoeilijkt en laten de autoriteiten na deze mensen te beschermen, wanneer zij het slachtoffer worden van aanvallen vanuit omgevende islamitische dorpen. Eenzelfde en zelfs nog troosteloze toestand overheerst in Turks Armenië en Georgië: daar zijn de prachtige middeleeuwse kerken en kloosters uit de 7e tot de 11e eeuw sinds de vestiging van de Turkse republiek tot beestinstallen en ruïnes vervallen. Daarmee vergeleken is bijvoorbeeld Syrië - en was het Irak van Saddam Hoessein - voor de christenen een paradijs.

De Turkse politiek tegenover de minderheden is voor een deel historisch te verklaren en te verontschuldigen. Toen het Ottomaanse Rijk in verval geraakte, hebben de Europese mogendheden zich als leeuwen op zijn uiteenvallende gebiedsdelen gestort. M. Kemal Atatürk is erin geslaagd tenminste het centrale gebied - wat nu Turkije is - te redden en achter zijn revolutionaire beweging te scharen. Ongetwijfeld had zijn project iets heroïsch. Daarom ziet Turkije in elk verlangen van één van haar volksgemeenschappen naar meer autonomie of culturele erkenning, dat door Europa gesteund wordt, een nieuwe poging om het land te destabiliseren en te verdelen. Men kan hiervoor begrip opbrengen. Het staatsnationalisme dat nog altijd beleden wordt, is echter echt niet meer van deze tijd en staat ook haaks op de idealen waarop het Europese huis is gebouwd. In de nieuwe zalen van het mausoleum van Atatürk in Ankara die onlangs werden geopend en waar op reusachtige schilderijen in pure

stalinistische of fascistische stijl, de glorieuze strijd van de Turkse legers tegen de Grieken en hun Europese geallieerden staat afgebeeld, druipt onder elektronisch kanongebulder het bloed der Turkse martelaren als het ware van de muren. Er is te zien hoe prekende Griekse priesters hun grimmige gelovigen ertoe aanzetten Turkse kinderen en ouderlingen genadeloos uit te moorden. In de belendende zalen wordt met allerlei documenten de barbaarsheid van de Griekse en Europese beulen "bewezen". Zou dit alles ons niet tot nadenken moeten stemmen?

De voorbereidingen die moeten leiden tot eventuele toetredingsonderhandelingen, hebben de Turkse regering sterk onder druk gezet om hervormingen door te voeren en dit heeft heel wat verbeteringen teweeggebracht. Dit is ongetwijfeld het grote voordeel dat het verlangen naar toetreding tot de Unie oplevert. Zo heeft men moeten wachten tot 2002 eer de Koerden zekere culturele rechten kregen: er mogen nu radio- en tv-programma's in het Koerdisch worden uitgezonden en het Koerdisch (een aan het Perzisch - en dus niet aan het Turks - verwante taal) mag ook op school facultatief worden onderwezen. Volgens bepaalde getuigenissen die ik heb opgevangen zijn de leefomstandigheden van de Syrische christelijke minderheid lichtjes verbeterd, maar blijven uiterst precair, zeker na de dramatische uitwijking in de laatste decennia van de vorige eeuw. De overgebleven Armeniërs leiden vooral in Istanboel een angstvallig teruggetrokken bestaan. Voor al deze dossiers is het van belang dat de Europese druk op de Turkse autoriteiten onverminderd gehandhaafd blijft. Gelukkig zijn sommige Europese politici zich van deze opdracht terdege bewust.

Het moet duidelijk zijn dat het niet kan volstaan, de toetreding tot de Unie alleen te laten afhangen van een oplossing van de aanslepende Cypriotische kwestie. Er is veel meer nodig. Vraag is zelfs, of het wel wenselijk is op de Turkse Europese ambities in te gaan, ook al zou onze Amerikaanse bondgenoot om evidente strategische redenen dit nog zo graag wensen. Zou het niet veel beter zijn (maar is dit nog mogelijk?) Turkije ertoe aan te zetten, aan te sluiten bij het partnerschap dat Europa opbouwt met de andere, Arabische landen aan de Middellandse Zee?

Ongetwijfeld zouden wij daarmee niet tegemoetkomen aan de aspiraties van de Turken, wel integendeel. Maar zouden wij hun niet kunnen duidelijk maken dat dit voor hen juist voordelig kan zijn en dat zij dáár een roeping hebben: een soort geprivilegieerde brug te zijn tussen Europa en de Arabische landen? Meteen kunnen zo de grote belangen die Turkije in het Midden-Oosten heeft, beter worden behartigd. Het is waar:

de wederzijdse aversie van Turken en Arabieren is groot, maar in de wereld van morgen moeten zij leren die te overwinnen. Samen zijn Turkije en de Arabische landen onze eerste naburen en daarom kunnen en moeten zij onze bevoorrechte (handels)partners zijn.

Of zij ook deel moeten uitmaken van een eenwordend Europa lijkt ons evenwel een brug te ver.

Over Ernst Jünger, René Magritte en Marcel Lecomte

Dr Hans Verboven

I Drie opmerkelijke figuren

Ernst Jünger (1895-1998) was misschien wel de laatste grote klassieke schrijver van Duitsland. Opgegroeid in het oude keizerrijk en in de schoot van de avontuurlijke en romantische "Wandervogel"-beweging was hij een heldhaftig en roekeloos krijger van de 'Grote Oorlog'. Hij werd snel een succesvol verslaggever van de fascinerende gruwel der slagvelden, seismograaf van de gistende anti-democratische krachten in de Weimar-republiek. De met de hoogste militaire ordes gedecoreerde jonge luitenant ontpopte zich meer en meer tot kunstenaar, zijn ware aard. Toch nam hij in 1919 dienst in het sterk afgeslankte leger en werkte onder meer aanvalstactieken uit. In 1923 trok hij naar Napels en Leipzig waar hij zoölogie studeerde. In 1925 trouwde hij met Gretha von Jeinsen en verhuisde terug naar Berlijn. Zijn zoon Ernstel werd een jaar later geboren. In Berlijn stond Jünger in contact met rechtse en linkse nationalisten, zoals Ernst Niekisch, Ernst von Salomon, Otto Strasser, Franz Schwaumwecker en Carl Schmitt, maar ook Erich Mühsam. Jünger identificeerde zich evenwel niet met de nationalisten, niet op grond van een humanistisch engagement, wel vanuit een elitaire antiplebeïsche ingesteldheid. Van 1925 tot 1930 was hij actief in de conservatieve revolutie. In 1927 weigerde hij het aanbod van de NSDAP om in het parlement te zetelen. In 1932 verscheen "Der Arbeiter", een boek dat naargelang de persoonlijke overtuiging van de lezer als een verdediging van de technocratie, van de fascistische leiderstaat, als model voor de communistische planeconomie of als waarschuwing tegen totalitaire regimes gelezen kan worden. Van 1933 tot 1939 leefde hij in Goslar en Überlingen en later in Kirchhorst. Jünger werd door verschillende nationaal-socialistische instanties nauwlettend in het oog gehouden en meermaals werd zijn huis doorzocht. In het "Derde Rijk" liet hij zijn misprijzen voor het nazi-gepeupel regelmatig blijken. In 1939 verscheen "Auf den Marmorklippen", zonder het *nihil obstat* van de censuurcommissie. Jünger speelde met zijn leven, want dit werk werd geïnterpreteerd als sleutelroman tegen Hitler. In een innerlijk *refugium* verbracht hij de oorlogsjaren bij de militaire staf in Parijs, maar vooral in het Franse kunstenaarsleven. Na de oorlog werd hij

ten andere in Frankrijk razend populair. Naast de literatuur ging Jüngers interesse uit naar kevers, waarvan hij één van 's werelds grootste verzamelingen eigenhandig aanlegde. Ongelooflijk veelzijdig en geniaal verbreeft de omstreden schrijver de tweede helft van zijn leven in Wilflingen (Zuid-Duitsland) door. Hier ontvangt hij vele "groten" der aarde (Mitterand, Ortega y Gasset, Theodor Heuss, Helmuth Kohl), maar ook de toegewijde lezer die aan de deur om een handtekening in een boek komt vragen. Literair het productiefst in de tweede helft van zijn leven schrijft hij tot kort voor zijn dood, steeds verrassend en van blijvend uitzonderlijk niveau. Na de wapenstilstand had hij geweigerd de vragenlijst van de Amerikaanse bezetter in te vullen, wat hem vier jaar publicatieverbod opleverde. In zekere zin nam hij wraak door 102 jaar oud te worden. Jünger stierf in 1998 in Riedlingen.

René Magritte (1898-1967) hoeft wellicht zo uitgebreid niet voorgesteld worden. De surrealistische schilder werd in 1898 in Henegouwen geboren. Zijn moeder pleegde zelfmoord en men kan veronderstellen dat de soms macabere tendensen in Magrittes werk deels hun oorsprong vinden in deze jeugdherinnering. Magritte volgde twee jaar academie te Brussel. Zijn eerste schilderijen tonen deels half-abstracte, deels kubistische elementen. Door Marcel Lecomte leerde hij Giorgio de Chirico's schilderij "Het Lied der Liefde" kennen. Dit zette hem er toe aan het abstracte schilderen op te geven. Zijn eerste surrealistische werk schilderde hij in 1926: "De verdwaalde Jockey". Begin jaren dertig is Magritte zelfs kortstondig lid van de communistische partij. Magrittes eigenlijke roem dateert van na de Tweede Wereldoorlog. Hij schreef surrealistische manifesten en was begaan met tijdschriftprojecten. Het is opvallend dat Magrittes vrienden bijna allemaal schrijvers waren. Magrittes schilderkunst was dan ook zeer nauw verbonden met de poëzie. Een van zijn geliefde schrijvers was Ernst Jünger.¹ Op 15 augustus 1967 stierf Magritte in zijn woning te Schaarbeek.

Marcel Lecomte² (1900-1966) was sinds het begin der jaren twintig een goede vriend van Magritte. Reeds op vijftienjarige leeftijd publiceerde hij zijn eerste gedichten. Onder Clément Pansaers' invloed kwam hij in contact met het dadaïsme. Later evolueerde hij naar het surrealisme. In de twintiger jaren spelen Verhaeren en Magritte een belangrijke rol in zijn ontwikkeling. Lecomte wendt zich af van de poëzie en legt zich op korte verhalen toe. Ondanks zijn talent bleef zijn positie binnen de surrealistische groep marginaal. Na de Tweede Wereldoorlog schreef hij enkele uitstekende bijdragen over Jünger voor de revue "Synthèses". Zijn "traagheid" belette hem echter de door Jünger aangeboden vertalings-

mogelijkheden te benutten. Op latere leeftijd had hij een antiquariaat in Brussel.

Drie opmerkelijke figuren dus die, behalve hun kunstenaarsziel, weinig met elkaar gemeen hadden. Toch is het tot een korte maar boeiende correspondentie tussen Jünger en Magritte enerzijds en Jünger en Lecomte anderzijds gekomen. In een eerste deel van dit artikel willen we deze brieven, die alle in de tweede helft van de jaren vijftig gewisseld werden, onder de loep nemen. In een tweede deel bestuderen we de indruk die Magritte heeft gemaakt op Jünger aan de hand van een vijftal dagboekantekeningen over hun correspondentie en over bezoeken aan musea.

II De briefwisseling Jünger - Magritte - Lecomte

De briefwisseling Jünger - Magritte en Jünger - Lecomte is bijna volledig bewaard gebleven. In het *Deutsches Literaturarchiv* te Marbach am Neckar [DLA] bevindt zich in de nalatenschap Jünger een mapje met daarin alle hier besproken brieven en kaartjes van Magritte, alsook enkele door Jünger eigenhandig bij elkaar gezochte krantenartikels over Magrittes werk, over tentoonstellingen, over monografieën enz.. De brieven van Marcel Lecomte aan Ernst Jünger komen eveneens uit Marbach, net als twee doordrukken van door Jünger getypte brieven aan Lecomte. Daar-entegen bevinden zich vier postkaartjes van Ernst Jünger aan René Magritte in de *Archives et Musée de la Littérature* [AML] in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Als vergelijkende proef tussen de omslachtige Duitse bureaucratie en de bijna bevreemdende Belgische toegankelijkheid kan de raadpleging van deze twee archieven zeer verrijkend zijn. Het feit dat niet rechtstreeks geciteerd wordt uit de brieven die in Marbach liggen is te wijden aan de lange administratieve weg die men moet bewandelen om een eventuele toelating te krijgen. Ik heb echter getracht zo nauwkeurig mogelijk weer te geven wat in de correspondentie te lezen staat.

Eerste contact

Aanbod tot medewerking

Een eerste teken van leven valt wellicht begin september 1955 te situeren. René Magritte heeft Jünger in deze periode enkele reproducties van zijn eigen werk toegezonden. Zoals uit Jüngers antwoord zal blijken was het waarschijnlijk een exemplaar van het tijdschrift "La Carte d'après Nature".

Met een op 12 september 1955 gedateerde postkaart (poststempel 13 september) uit Wilflingen bedankt Jünger Magritte in het Duits voor het "tijdschriftje",³ dat hem zeer bevalt. Hij schrijft verder, dat hij Magritte graag een klein Capriccio ter beschikking zal stellen, indien het Magritte bevalt en goed vertaald wordt.

Mag men dus aannemen dat Magritte bij het tijdschriftje reeds een subtiële uitnodiging tot een bijdrage had gestuurd? Of is Jünger zelf op het idee gekomen? Dit valt niet te achterhalen. Ik vermoed dat er geen bijgevoegd schrijven was. De zeer nauwkeurig archiverende Jünger zou dit zeker in zijn archief hebben opgenomen. Wellicht heeft Magritte het tijdschriftje als een soort dikke postkaart verstuurd en misschien ergens een groetwoord geschreven, maar meer niet. Bij Patrick Waldberg vinden we overigens een afbeelding van een exemplaar van het tijdschriftje dat inderdaad als een postkaart voorzien is van adres en afgestempelde postzegel en in dit geval naar Zweden werd verzonden.⁴ Het exemplaar van Jünger zal zich ergens in zijn enorme bibliotheek bevinden.

In vergelijking met "La Carte d'après Nature" is de postkaart van Jünger, een didactisch kaartje met de verschillende levensfasen van de "Zwetschenspinner", van cocon over rups tot vlinder, op zijn zachtst uitgedrukt sober te noemen.

René Magritte antwoordt onmiddellijk met een handgeschreven brief in het Frans, gedagtekend 15 september 1955. Hij schrijft dat hijzelf en zijn vrienden verheugd zouden indien ze een tekst van Jünger zouden mogen publiceren. Magritte stelt als vertaler Marcel Lecomte voor die, zo deelt hij bij wijze van aanbeveling mee, reeds aforismen van Friedrich Georg Jünger vertaald heeft.⁵ Magritte deelt verder mee dat het tijdschriftje dat hij "La carte d'après Nature" gedoopt heeft zeer onregelmatig verschijnt. En dat een nieuw nummer eigenlijk bijna organisch tot stand komt. Met andere woorden: hij kan Jünger geen concrete publicatietermijn geven. Bij de brief voegt hij enkele reproducties van werken uit de jaren 1940-1942.

"De Duitse tekst"

Een week later, op 21 september 1955, volgt opnieuw een in het Frans gesteld schrijven van Magritte. Op twee postkaarten met zijn werken "L'île au Trésor" en "La Danse" dankt hij Jünger voor zijn brief en de bijgevoegde tekst. Naar de inhoud van deze verlorengedane brief van Jünger, die logischerwijs tussen 16 september en 19 september 1955 moet geschreven zijn, kunnen we slechts raden. Gezien de andere epistels van Jünger bondig en "zur Sache" zijn, kunnen we wellicht zonder te veel

gevaar aannemen dat de brief enkele praktische zaken omtrent de verschijningsdatum en de controle van de drukproef van de vertaling zal bevat hebben. Want het zijn net die twee punten die Magritte in zijn antwoord aansnijdt. Magritte ziet in de brief van 21 september 1955 nu ondanks zijn vage omschrijving van een week eerder toch een meer concrete verschijningsdatum voor zijn tijdschriftje "La Carte d'après Nature", namelijk eind 1955. Magritte waarschuwt Jünger echter dat Lecomte zeer traag is, geen overdrijving overigens zoals nog zal blijken. Verder verzekert hij Jünger dat hij de drukproef van de vertaling ter correctie zal toegestuurd krijgen en dat hij een twintigtal auteursexemplaren bekomt.

Jünger antwoordt in het Duits met een op 27 september 1955 afgestempelde postkaart. Hij bedankt zich voor de twee reproducties "L'île au Trésor" en "La Danse" en drukt zijn hoop uit dat Magritte ook het (volgende) tijdschrift van verluchtingen zal voorzien. Voor het geval er moeilijkheden met de vertaling zouden ontstaan beveelt hij de Jüngervertaler bij uitstek, professor Henri Plard aan.⁶

Begin januari 1956 (de exacte datum is niet leesbaar) stuurt Magritte een kaartje naar Wilfligen (*sic*) met nieuwjaarswensen. Hij maakt geen gewag van de vertaling. De voorkant van het kaartje toont twee kinderen die kerstversieringen aanbrengen. Hierover heeft Magritte merkwaardige "lijnen" getekend die op een vogelkop lijken uit te lopen. Zwevend rechts in het midden de bekende pijp. De achterkant bevat naast de bondige gelukwensen nog een merkwaardige tekening. Magritte heeft enkele houten huisjes en een soort palissade getekend met daarnaast iets wat op een boom lijkt. Boven de palissade ziet men een zwevend venster, een veel voorkomend symbool bij Magritte waar we later kort op terug komen. Het geheel maakt een onverzorgde indruk en lijkt haastig te zijn neergekribbeld.

Lecomte

Een vijftal maanden nadat hij van Magritte het te vertalen manuscript moet gekregen hebben, meldt Lecomte zich voor de eerste keer. Hij slaagt er echter in om in zijn in het Frans getypte brief met geen woord te reppen over de vertalingen. Bijgevoegd heeft hij het nummer 116 (januari 1956) van het tijdschrift "Synthèses"⁷ in het welke hij onder de titel "Spiritualité de Friedrich Georg Jünger" uitstekende beschouwingen geeft van zijn reis naar Zwaben en zijn bezoek aan Friedrich Georg Jünger.⁸ Lecomte vermeldt dat hij een studie wil schrijven over Jüngers recente "Am Sarazenturm"⁹ (1955) en dat hij hem in het kader van een reis naar Beieren in mei gaarne zou bezoeken.

Er is geen schriftelijk antwoord bewaard gebleven, maar naar alle waarschijnlijkheid zal Jünger met een postkaartje op het vriendelijk schrijven gereageerd hebben, wat meteen het ontbreken van de typmachinedoorslag in Jüngers archief van zijn uitgaande correspondentie verklaart.

Nieuwe vertaalplannen en de "Wilflinger Linde"

Met een op 6 juni afgestempelde gewone witte postkaart bedankt Jünger Magritte (in het Frans) voor de toezending van "La Fée Ignorante".¹⁰ Aangezien ik deze reproductie niet bij de briefwisseling vond is het best mogelijk dat Jünger naar het nummer 10 van "La Carte d'après Nature" verwijst. Dit verklaart dan ook dat er in het archief geen bewijs van dit schrijven te vinden is. Het tijdschriftje zal zich net zoals het vorige in de bibliotheek bevinden. In dit nummer 10 verscheen naast de reproductie van "La Fée Ignorante" tevens een tekst van Mirabeille Dors en Maurice Rapin.¹¹ Jünger beloofd een foto te sturen die gemaakt werd tijdens een reis in Toscane tussen de bloemen. Verder schrijft hij Magritte dat Lecomte niet te veel tijd moet steken in "les petites choses" (onze "Duitse tekst") die hij verleden jaar stuurde aangezien hij eventueel ook een verhaal (*récit*) van honderd pagina's zou kunnen bezorgen, dat dan door Lecomte kan vertaald worden, indien het deze laatste uitkomt tenminste.

Op 8 juni 1956 reeds antwoordt René Magritte met een wat langere brief (twee kantjes).¹² In het Frans brengt hij nieuws van Lecomte die op zijn reis in Duitsland een blindedarmontsteking heeft opgelopen en in een ziekenhuis in Bonn geopereerd zal moeten worden. Magritte beklagt zich over het feit dat Lecomte nu bijna negen maanden " bezig " is met de vertalingen en net nu Lecomte de mogelijkheid zou gehad hebben om deze met Jünger in Wilflingen te bespreken, is hij ziek geworden. Magritte excuseert zich en geeft de aan Lecomte eigen zijnde traagheid de schuld. De tekst van honderd pagina's ziet hij wel zitten, maar hij waarschuwt Jünger, dat men met Lecomte heel wat geduld zal moeten hebben. Magritte schrijft dat hij na "La Fée Ignorante" een schilderij heeft gemaakt waarop de nachtelijke maan door een boom verborgen wordt. Naast die tekst heeft hij zo'n boom met een sikkelman erin getekend. De tekening (6 centimeter horizontaal op 10 verticaal) is zeer verzorgd. Magritte beklagt zich over het feit dat men te Brussel de bomen naast de straten en lanen velt en vele oude gebouwen afbreekt en ze door verschrikkelijke constructies vervangt. Hij drukt zijn hoop uit dat de vooruitgang nog niet de kans heeft gehad om Wilflingen te verfraaien. Op de tekening, die later door Jünger de "Wilflinger Linde" werd genoemd

komen we verder nog terug. Over welke tekst het hier gaat hebben we voorlopig nog het raden.

Op 25 juni antwoordt Jünger met een in het Frans gestelde postkaart. Hij bedankt Magritte voor de brief en vooral voor de tekening. Verder drukt Jünger de hoop uit dat het beter moge gaan met Lecomte, die nog niets van zich heeft laten horen. Jünger had wellicht gemerkt dat Magritte met de hele vertraging van de vertaling verveeld zat en verzekert hem dan ook dat de stukjes tekst (de "Duitse tekst" van september 1955) van geen belang zijn en dat Magritte maar moet zien wat hij neemt als ze vertaald zijn. De eerste "Duitse tekst" of het lange manuscript (*récit*) van honderd bladzijden dat hij weldra zal sturen. Tenslotte stelt hij Magritte gerust: er zijn nog bomen in Wilflingen dat zelfs te midden van grote wouden ligt. Hij verwijst naar het echtpaar Dumont¹³ dat hem bezocht heeft en dus hiervan getuigenis kan afleggen.

Een nieuw manuscript?

In een op 31 juli 1956 gedagtekende brief verontschuldigt Lecomte zich voor het mislukken van zijn geplande bezoek en doet het relaas van zijn ziekte, die hem een maand in het hospitaal Venusberg te Bonn heeft gehouden. Bijna een jaar na de eerste contacten spreekt hij nu eindelijk over de vertalingen die hij zowel voor "Synthèses" als ook voor "La Carte d'après Nature" zal kunnen aanwenden. Lecomte spreekt van vertalingen maar ik vermoed dat hij eerder aan dubbelgebruik van een tekst denkt dan dat hij twee totaal verschillende manuscripten in het hoofd heeft. Lecomte schrijft dat hij graag nieuw werk zou leren kennen en dat hij graag nog andere aforismen zou vertalen net zoals die (aforismen), die Magritte aan hem toevertrouwd had. Hier hebben we een eerste aanwijzing naar de aard van de "Duitse tekst" van september 1955. Het zijn wellicht aforismen, want Lecomte vraagt expliciet om "meer van dat". Dit verklaart dan ook dat hij ze makkelijk uit elkaar kan halen en ze over twee tijdschriften kan verdelen of eventueel gewoon dubbel aanwenden.

Jünger zal vrij snel met een postkaartje geantwoord en misschien de tekst van honderd bladzijden waarvan reeds sprake was gestuurd hebben. In elk geval schrijft Lecomte op 16 augustus 1956 dat hij de "Pages de Journal" van Jünger aan het lezen is en ervan onder de indruk is. Lecomte wil ze in de voorliggende samenstelling (is het nog niet volledig?) graag vertalen en stelt Jünger voor om de helft van het manuscript zo snel mogelijk (vertaald, neem ik aan) terug te sturen en dan binnen drie à vier maanden de rest. Mogen we nu aannemen dat dit het bewuste "récit" van honderd paginas is? Dit strookt toch niet met de

term "Pages de Journal". Misschien is het wel gewoon een ander manuscript dat Jünger gestuurd heeft. We hebben er het raden naar. Ik vermoed dat Jünger met het "récit" van honderd bladzijden typoscript de in 1958 te verschijnen roman "Gläserne Bienen" bedoelde. Dit is het enige "verhaal" dat in 1956 niet gepubliceerd was en qua omvang (145 bladzijden in de Taschenbuch-uitgave)¹⁴ ongeveer in de buurt komt. De "Pages de Journal" waarover Lecomte het heeft zouden wel eens een deel van het in 1958 te verschijnen "Jahre der Okkupation" kunnen zijn. Dit werk is eigenlijk een samenvoeging van vroegere dagboeken uit de periode van de Tweede Wereldoorlog en kort erna.¹⁵ Dit zou kunnen verklaren dat Lecomte het heeft over de "huidige samenstelling" (hij wist uit de begeleidende brief dat het slechts een deel was).

Dat Lecomte nu in deze brief wel degelijk over de vertalingstermijn van het nieuwe manuscript spreekt (vier maanden) en niet over de aforismen zou kunnen blijken, wanneer men de inhoud van Jüngers kaartjes aan Magritte van 5 en 25 juni in gedachten houdt. In beide kaartjes verzekert Jünger Magritte ervan dat die "petites choses" niet zo belangrijk zijn en dat Lecomte er niet teveel moeite meer in moet steken en dat er nu een grotere mogelijkheid is, namelijk de honderd bladzijden. Verder lijkt de termijn van vier maanden toch wat lang voor het vertalen van aforismen, zelfs voor de trage Lecomte. De vertaling van honderd bladzijden kan eigenlijk niet voor "Synthèses" en al zeker niet voor "La Carte d'après Nature" bedoeld zijn. Het opzet en de vorm van beide tijdschriften rechtvaardigt slechts korte fragmenten.

Het geduld is op

Op 26 januari 1957 stuurt Jünger een getypte brief in het Duits gestelde aan Lecomte. Hij had gehoopt iets over de vertaling te horen. Eindelijk komen we de titel van het manuscript te weten: "Sgraffiti". Er is in de tussentijd iets met "Sgraffiti" veranderd. Gezien Jünger nu het hele manuscript heeft kan hij niet meer zelf over de vertaalrechten beslissen maar moet hij dit aan de uitgeverij overlaten. Hij vraagt Lecomte met aandrang het manuscript van veertien bladzijden terug te zenden ten einde zijn manuscript te vervolledigen. Met zekerheid kunnen we zeggen dat Sgraffiti de eerste tekst is van 1955, want Sgraffiti bestaat voor een belangrijk deel uit aforismen.¹⁶

Lecomte antwoordt op 1 februari met een rommelige handgeschreven brief in het Frans. Hij betreurt de ontwikkelingen en meldt Jünger dat hij het manuscript van veertien bladzijden voor een eerste vertaling aan de Franse mevrouw Lambrichs¹⁷ had toevertrouwd. Hij heeft ondertussen

reeds de helft van de veertien bladzijden teruggekregen en was zelf net van plan Jünger te contacteren. Hij vraagt wat hem nu te doen staat. Verder vertalen of het manuscript terugsturen. In het laatste geval zal hij bij mevrouw Lambrichs het tweede deel van het manuscript terugvragen. Verder schrijft Lecomte dat hij het plan heeft opgevat een soort Jüngerse mythologie te schrijven.

Ernst Jünger reageert op 7 februari met een getypte brief in het Duits. Hij herhaalt nogmaals dat het manuscript moet teruggezonden worden omdat anderen reeds met de vertaling zijn begonnen.¹⁸ Jünger sust Lecomte door hem te zeggen dat er zich nog een andere gelegenheid zal voordoen en hij hem naar aanleiding van een bezoek aan Brussel zal bezoeken.

Pas een maand later, op 10 maart 1957 antwoordt Lecomte met een slordige brief in het Frans. Hij heeft het tweede deel van het manuscript bij mevrouw Lambrichs opgevraagd en zal dit onmiddellijk aan Jünger doorsturen. Hij hoopt dat hij Jünger nog kan overtuigen enkele fragmenten van het reeds vertaalde eerste deel toch nog te mogen gebruiken.

Op 23 augustus 1958 vinden we het laatste contact. Lecomte stuurt een getypte brief in het Frans, die begeleid wordt door het dubbelnummer 145-146 van "Synthèses" (juni-juli 1958) waarin hij drie zopas vertaalde werken van Jünger bespreekt.¹⁹ Lecomte heeft van professor Plard gehoord dat Jünger naar Brussel komt en vraagt of hij hem dan zou willen ontmoeten. Of deze ontmoeting heeft plaatsgevonden is mij niet bekend. Het is niet onwaarschijnlijk dat Jünger wel genoeg had van de streken van de onbetrouwbare Lecomte, wiens talmen hem de mogelijkheid tot (voor)publicatie van zijn werk heeft gekost.

Van Magritte vernemen we niets meer. We vinden in de map Jünger-Magritte nog slechts een gedrukt postkaartje met een niet te ontcijferen datum. Op de voorkant staat een kort manifest van Magritte tegen de abstracte schilderkunst. Magritte pleit voor een directe verbinding van de schilderkunst met de poëzie. Op de achterkant staat in groot lettertype "Rhétorique" en het adres van de redactie.²⁰ Jüngers adres is met de hand geschreven maar het geschrift toont enkele verschillen met het handschrift van Magritte.

III Sporen van Magritte in Jüngers werk

Ondanks het feit dat van de geplande vertalingen niets in huis is gekomen, blijft de korte briefwisseling tussen Jünger en Magritte een mooi

voorbeeld van het wederzijds respect dat beide kunstenaars voor elkaar voelden. Helaas hebben ze elkaar nooit ontmoet.

Jaren nadien schreef Jünger nog beschouwingen over Magritte neer in de vijf dagboekbanden "Siebzig Verweht".²¹ Deze korte beschouwingen zijn bijna op één hand te tellen maar kunnen toch in twee categorieën ingedeeld worden. Enkele gaan over de correspondentie en de toegezonden tekeningen of reproducties. De andere zijn van algemene aard: over het surrealisme in het algemeen en Magritte in het bijzonder.

De correspondentie: de Wilflinger Linde.

In *Siebzig Verweht I* vinden we op 15 oktober 1968 beschouwingen over de vergankelijkheid van het leven dat echter door de verschillende vormen van skeletten, schelpen, bepantseringen, ivoor en dergelijke de dood tenminste nog voor een tijd de baas blijft. De fossilisering is hiervan de hoogste vorm. Organische constructies hebben dode stoffen nodig, net zoals een huis zonder steunbalken of muren niet kan bestaan. Bij het overschrijven van deze mijmeringen op 3 oktober 1976 voegt Jünger er een passage aan toe. Hij heeft van de schilder Werner Höll net die dag een collage met als titel "Das Fenster" gekregen. Los van de filosofische beschouwingen herinnert dit Jünger aan het venster dat hij destijds van Magritte gekregen had:

*"Vor Jahren habe ich mit René Magritte korrespondiert. Auch er hat mir ein "Fenster" geschickt. Es war zerbrochen; durch die Fensterhöhle war eine Landschaft zu sehen. Dieselbe Landschaft lag noch einmal davor am Boden; sie war als Mosaik auf die Scherben zerstreut."*²²

Wellicht gaat het hier over het in 1933 geschilderde "La Clef des Champs" dat door Jünger treffend beschreven wordt.²³ Het venster is, zoals hoger aangestipt, een van de hoofdmotieven van René Magritte en kwam ook op het nieuwjaarskaartje van 1956 voor. Onduidelijker is de volgende passage uit *Siebzig Verweht II*. Op 3 december 1975 vindt Jünger bij de post een monografie over Magritte. Hier wordt weer hetzelfde venster vermeld maar nu is er ook sprake van de "Wilflinger Linde":

"Bei der Post eine Monographie über René Magritte. Hans Eberhard sendet sie mir aus München, weil er meine Korrespondenz mit dem Maler kennt, der auch einmal die "Wilflinger Linde" zeichnete, obwohl er sie nie gesehen hat. Magritte wird vermutlich in der Geschichte des Surrealismus einen bleibenden Platz finden. Beim Durchblättern der Mappe fällt mir ein Motiv auf, das sich wiederholt: Eine Landschaft wird durch ein zerbrochenes Fenster gesehen. Am Boden liegen die

Scherben dieses Fensters, auf denen wie bei einem Puzzle Teile der Landschaft zu erkennen sind. Zu untersuchen wäre die Beziehung der Surrealisten einerseits zum Makabren, andererseits zur Tranzensdenz, in jedem Falle aber zum Paradoxen hin. Vielleicht dient auch das Makabre nur als Vor-Stellung. Hierzu ihr Verhältnis zu Sade.²⁴

De monografie waarvan sprake is waarschijnlijk "René Magritte" van A.M. Hammacher (Keulen 1975). Dit is volgens mijn bevindingen de enige monografie over Magritte uit 1975. Ze omvat negentig afbeeldingen in de tekst en 49 kleurplaten. Minder makkelijk om te vinden is de door Jünger zelf tussen aanhalingstekens geplaatste "Wilflinger Linde". Deze bestaat mijns inziens gewoonweg niet. Feit is wel dat Magritte in zijn brief van 8 juni 1956 een boom getekend had met een sikkelman erin.²⁵ Het is meer dan waarschijnlijk dat Jünger deze tekening als de Wilflinger Linde is gaan beschouwen omdat Magritte op het einde van die bewuste brief schreef dat men in Brussel de bomen omhakte en hij hoopte dat Wilflingen daarvan bespaard bleef. (zie voetnoot 12 voor de transcriptie) Jünger antwoordde dat ze bij hem thuis nog bomen hadden maar nogmaals nergens in de hele briefwisseling is er sprake van de lindebomen voor Jüngers boswachtershuis. Dat de desbetreffende brief verloren zou gegaan zijn is zeer onwaarschijnlijk. Er is immers nergens een logische breuk in de briefwisseling die zulke vermiste brief zou kunnen verklaren.

Men moet dus aannemen dat Jünger ofwel uit de context de zaak niet goed begrepen heeft ofwel dat hij zichzelf – of liever de boom voor zijn huis – wat teveel eer gaf.²⁶ Ik vind het in elk geval vreemd dat Magritte een linde zou tekenen waarvan hij het bestaan gewoon niet kende. Jüngers vergissing blijkt echter hardnekkig te zijn. Twaalf jaar later, op 31 oktober 1987 schrijft hij te Wilflingen opnieuw over de "Wilflinger Linde" en in *Siebzig Verweht V* is een interview opgenomen naar aanleiding van de 45ste kunstenbiënnale van Venetië van begin juni 1993. Ook hier is Jüngers herinnering anders dan de feiten.²⁷

Het schilderij waarover Magritte het in de brief van 8 juni 1956 heeft lijkt wel zeer sterk op "Le seize Septembre" dat echter door Torczyner in 1957 gedateerd wordt. Feit is dat de tekening in de brief aan Jünger er als twee druppels water op lijkt. Kunnen we veronderstellen dat de datum (1957) verkeerd is? Misschien heeft Magritte echter meerdere van die werken geschilderd. Bij Torczyner vinden we er overigens nog twee maar het zijn nu wel volle manen en het gaat duidelijk om andere bomen.²⁸

Anderzijds is het me opgevallen dat de verschillende kunstboeken die ik geraadpleegd heb meermaals afwijkende jaartallen geven.

Het staat dus onomstotelijk vast dat de boom van de brief niet de Wilflinger Linde is maar dat dit gewoon een latere *Hineininterpretierung* van Jünger is. Het laatste vleugje twijfel wordt trouwens weggenomen wanneer men Magrittes brief aan Mirabelle Dors en Maurice Rapin van 6 augustus 1956 bekijkt. Tot onze grote verbazing vinden we hier twee maanden na de brief aan Jünger een andere brief met bijna dezelfde tekening.²⁹

Kunsttheorie

Naast de beschouwingen over de correspondentie is het niet verwonderlijk dat de zeer sterk in de schilderkunst geïnteresseerde Jünger³⁰ zich op enkele plaatsen in zijn dagboeken over René Magritte uitlaat. De omvangrijkste passage vinden we in *Siebzig Verweht IV* naar aanleiding van een tentoonstelling van Magritte in München op 11 december 1987.³¹

"Der Neffe Gert, bei dem wir wohnen führ uns in die Stadt. Wir besuchten eine René Magritte gewidmete Ausstellung. Ganz allgemein fällt mir im Vergleich zu der musealen Ehrfurcht während der Zeit vor dem ersten Weltkrieg der Andrang zu solchen Schaustellungen auf. (...)

Hans Wimmer, den ich schon gestern in der Residenz getroffen habe, hält wenig von Magritte und vom Surrealismus überhaupt. Ihn stören die Übergriffe in die Literatur. Es wird aber wohl immer Texte zu Bildern und Bilder zu Texten geben (...). In dieser Ausstellung wäre weniger mehr gewesen – manche Gags wie bemalte Flaschen oder beschriftete Herrenhüte hätten besser gefehlt. Einen Zauberer sieht man nicht gern als Zauberkünstler auftreten – das sollte sein Privatvergnügen sein.

Magrittes Maxime "Die Kunst der Malerei ist eine Kunst des Denkens" möchte ich nicht unterschreiben, obwohl der Surrealismus Verwandtschaft zur Wissenschaft besitzt. Eine winzige Drehung am Mikroskop überrascht nicht nur durch ein schärferes, sondern auch völlig anderes Bild. Eher gefiel mir, daß es die Aufgabe der Malerei sei "das Sehen zu aktivieren" – jedenfalls war das bei mir erreicht worden als ich die Ausstellung verließ. Eine Kirchenfassade, auf die mein Blick fiel, kam mir wie eine Handzeichnung des Meisters vor. Das konnte auch eine Gratiszuwendung sein, denn es fragt sich, ob bei Magritte die Malerei überhaupt ein Ziel hat außer dem Selbstgenuß des Malers, an dem er uns teilnehmen läßt." (SV IV blz. 245-246)

Jünger raakt hier het pijnpunt van de moderne kunst die in haar huidige uitspattingen een Magritte nog als traditionalist doet verschijnen. Waar eindigt het vage begrip kunst en waar begint de zogenaamde “gag”? Kan men met andere woorden een grens trekken van af de welke de kunst tot een gratuite productie van bolhoeden, gedecoreerde wijnflessen en paraplu-items verwordt? Dat Jünger ondanks zijn grote respect voor Magritte dus toch enkele bedenkingen had bij de banaliteit van sommige werken is duidelijk. Het is echter een kwestie waar wij in de context van dit artikel niet kunnen op ingaan.

IV Conclusie

Rest ons slechts als besluit vast te stellen dat de briefwisseling ondanks haar beperkte omvang een goed beeld geeft van de betrokken personen. Sommige vragen moesten helaas onbeantwoord blijven of konden niet met absolute zekerheid beantwoord worden. De twee aan Jünger verzonden nummers van “La Carte d’après Nature” zouden in deze context nog onderzocht moeten worden. Verder zou de raadpleging van het archief Lecomte (indien dit bewaard is gebleven) uitsluitel kunnen geven over de ware aard van de fragmenten en teksten. Opmerkelijk was tenslotte de vaststelling dat de “Wilflinger Linde” een *Hineininterpretierung* van Jünger is geweest.

1. Torczyner, Harry: *René Magritte. Signes et Images*. Paris 1977, blz. 51. Een door Georgette Magritte verstrekte lijst van auteurs waarvoor haar man een voorkeur had vermeldt Ernst Jünger. (met dank aan Prof. Piet Tommissen voor deze en talrijke andere tips)
2. Bodart, Marie-Thérèse: *Marcel Lecomte*. Paris 1970.
3. Aangezien Jünger spreekt over “Heftchen” moet het met zekerheid over het door Magritte van oktober 1952 tot april 1956 uitgegeven tijdschriftje “La Carte d’après Nature” gaan, dat op postkaartformaat verscheen. Jean Paulhan noemde het “la plus petite revue du monde”. Er verschenen 12 nummers waarvan 2 speciale nummers. Ik neem aan dat Magritte Jünger het nummer 9 van augustus 1955 gestuurd zal hebben. In dit nummer verschenen de teksten van René Magritte, Marcel Lecomte en Paul Colinet en verder enkele reproducties van werken van Magritte. Nummer 9 was het voorlaatste nummer. Het laatste nummer zou in april 1956 verschijnen. Bron: Waldberg, Patrick: *René Magritte*. Bruxelles 1965, blz. 308-313.
4. Waldberg 1965, blz. 308.
5. Of deze aforismen ook daadwerkelijk verschenen zijn in België kon ik niet achterhalen. Wel is het zo dat ze zich samen met een tiental brieven van Lecomte aan Friedrich Georg Jünger in het DLA bevinden.

6. Dat de vertaling van Jüngers tekst voor “La Carte d’après Nature” niet afgeraakte - het volgende en tevens laatste nummer van het tijdschriftje is in april 1956 zonder Jüngers bijdrage verschenen - kon reeds blijken uit de radiostille die nu volgt.
7. *Synthèses. Revue mensuelle internationale* (Bruxelles), 10 (1956) Nr. 116. In 1946 verscheen al een piraatvertaling van Jüngers vredesmanifest “*Der Friede*” onder de titel “*La Paix. Quelques mots à la jeunesse d’Europe*.” In: *Synthèses* (Bruxelles) 1 (1946) Nr. 2, blz. 82-104. Des Coudres, Hans Peter & Mühleisen, Horst: *Bibliographie der Werke Ernst Jüngers*. Stuttgart 1975, blz. 143.
8. Vgl. brief van Marcel Lecomte aan René Magritte van 4 juli 1954. (AML)
9. Lecomte zal enkele jaren later een fragment (Illador 7. Mai 1954) vertalen uit *Am Sazenenenturm* (zonder toestemming?) onder de titel *La tour des Sarrasins*, in: *L’Arc. Cahiers méditerranéens* (Aix-en-Provence), 40 (1961), Nr. 15, blz. 55-62. Aan de vertaling gaat een korte notitie van Lecomte vooraf. Met dank aan Prof. Piet Tommissen voor de verwijzing.
10. “De onwetende fee”: olieverfschilderij van René Magritte (330cm op 52). Het schilderij uit 1956 is een soort samenvatting van een groot deel van Magrittes surrealisme: mijmeringen uit de kinderjaren, selectieve affiniteiten, schaalverschillen, materie in dienst van een idee. Meer informatie over dit werk en afbeelding in: *Rétrospective René Magritte*, Tokyo 1971, plaat 49-51.
11. Waldberg 1965, blz. 313.
12. In het reeds vermelde *Signes et Images* bevindt zich op bladzijde 122 een citaat uit deze brief die echter verkeerdelijk op 5 juni 1956 gedateerd wordt. Ik citeer uit Torczyner 1977: “Après “*La Fée Ignorante*” j’ai peint un tableau où l’on voit dans la nuit la lune caché par un arbre. Ici, à Bruxelles on abat les arbres des boulevards et des avenues (sans oublier d’abattre beaucoup de vieilles maisons qui sont remplacées maintenant par horribles constructions). Le “progrès” n’a pas encore dû, je crois “améliorer” Wilflingen, vous avez de la chance!”
13. Het is mij niet bekend welk echtpaar hier bedoeld wordt. Misschien de surrealistische advocaat en dichter Fernand Dumont?
14. Het zou uiteindelijk door Prof. Plard vertaald worden en onder de titel *Abeilles de verre* in 1959 verschijnen. Misschien heeft Jünger zich op tijd bedacht en wou hij voor *Gläserne Bienen* op zeker spelen. Vgl.: Des Coudres & Mühleisen, blz. 56 en 149.
15. *Jahre der Okkupation* verschijnt in 1958 en omvat de dagboeken van 1939 tot 1948. Des Coudres & Mühleisen, blz. 56.
16. Toch is het vreemd dat Jünger schrijft dat hij nu over het hele manuscript beschikt. Hij wekt daarmee de indruk dat hij er in de tussentijd verder aan heeft geschreven. Volgens Ipema echter was *Sgraffiti* reeds in 1948 afgesloten. *Sgraffiti* zou uiteindelijk in 1960 verschijnen bij uitgeverij Klett in Stuttgart. (De Coudres & Mühleisen, blz. 58). Vgl. verder in: Ipema, Jan: *Tegen de stroom: Ernst Jünger. Tijd en werk 1933-1998*. Soesterberg 1999, blz. 202.
17. Deze mevrouw was de echtgenote van Georges Lambrichs, een goede vriend van Lecomte en van 1977 tot 1987 hoofdredacteur van *La Nouvelle revue Française*. (Bron: Prof. Piet Tommissen)
18. Indien Jünger de waarheid spreekt moet zijn geduld ook hier nog op de proef gesteld zijn. Pas in 1962 verscheen een gedeeltelijke vertaling (11 bladzijden) met als titel *Sgraffiti* door Prof. Plard. In: *La Table Ronde* (Paris), No 173, blz. 66-73. Voor de volle-

- dige vertaling, eveneens van Plard, is het zelfs wachten tot 1977. (Des Coudres & Mühleisen, blz. 59 en 156)
19. Een bespreking van de *Traité du Rebelle, Polarisation et Traité du Sablier* en *Le Noeud Gordien*. Voor de andere bijdragen over Jünger in *Synthèses* verwijs ik naar: Riedel, Nicolai: *Ernst Jünger-Bibliographie 1928-2002*. Stuttgart 2002. Nrs. 704 en 1774.
 20. Het tijdschriftje *Rhétorique*, uitgegeven door Magritte, stond onder redactie van André Bosmans (Tilleur-lez-Liège). Aangezien het tijdschrift tussen mei 1961 en februari 1966 dertien maal verscheen, zal het kaartje logischerwijs uit deze periode stammen. In 1965 verscheen er geen nummer. Walberg 1965, blz. 322-332.
 21. Jünger, Ernst: *Siebzig Verweht I*. Stuttgart 1980. Jünger, Ernst: *Siebzig Verweht II*. Stuttgart 1981. Jünger, Ernst: *Siebzig Verweht IV*. Stuttgart 1995. Jünger, Ernst: *Siebzig Verweht V*. Stuttgart 1997. (verder als SV I-V)
 22. SV I blz. 530.
 23. O.a. afgebeeld in: *Rétrospective René Magritte*. Tokyo 1971, prent 19. (zonder paginanummering). Ook op het internet te vinden.
 24. SV II blz. 261.
 25. De juiste transcriptie van de tekening vergezellende passage is opgenomen in voetnoot 12.
 26. Niet goed begrepen? Hoewel in zijn antwoord van 26 juni 1956 bedankt Jünger Magritte met de woorden: "Merci pour votre lettre avec l'arbre et la lune."
 27. "Die Blätter fallen von Stauffenbergs Linden die Magritte zwar nie gesehen, doch denen er eine Zeichnung gewidmet hat." (SV IV blz. 231) "Ich besuche regelmäßig Galerien und Ausstellungen und war befreundet mit Kubin, Nay, Schlichter und anderen. In Paris habe ich Braque und Picasso besucht, und ich habe mit Magritte korrespondiert. Er hat mich nie besucht, aber die Linde vor meinem Haus gezeichnet." (SV V blz 121)
 28. Torczyner 1977, blz 121-123.
 29. Bij Torczyner op bladzijde 121 te bewonderen. Werkelijk bijna een kopie van de boom in de brief aan Jünger die we omwille van auteursrechtelijke redenen helaas niet mogen afbeelden. De volledige brief kan men bekijken in: Magritte, Georgette: *Quatre ving deux lettres de René Magritte*. Paris 1976. (zonder paginanummering)
 30. Bijna elke grote Zuid- of Noordnederlandse schilder komt enkele keren voor in Jüngers 22 banden omvattende oeuvre. Men neme gewoon het *Personenregister der Tagebücher Ernst Jüngers* van Tobias Wimbauer (Schnellroda 2003) ter hand en veronderzich over het groot aantal schilders en etsers dat Jünger in zijn dagboeken vermeldt. Enkele onder hen behoorden tot zijn vrienden, Alfrd Kubin, A. Paul Weber en Rudolf Schlichter.
 31. Kleinere vermeldingen vinden we nog in Jünger, Ernst: *Autor und Autorschaft*. Stuttgart 1984, blz. 77 en in Jünger, Ernst: *Siebzig Verweht II*. Stuttgart 1981, blz 295.

Pleidooi voor de stad, focus op Antwerpen

Lic. Luc Dejans

De Europese beschaving is een beschaving van steden. Er waren de stadsstaten in het oude Griekenland en het post-Romeinse Italië. Steden als Rome en Byzantium gaven hun naam aan een heel rijk. Handel trok steeds van stad tot stad. En in perioden van verval organiseerden de overblijvende beschavingscentra – kloosters en abdijen – zich vaak stadsgewijs als autarkische gemeenschappen. Tot vandaag getuigen San Marino, Vaduz of Andorra van de lappendeken die Europa was. De versnippering in stedelijke entiteiten bracht overigens een geweldige dynamiek op gang, en wellicht ligt daar een antwoord op de vraag waarom sommige technisch en wetenschappelijk geavanceerdere beschavingen zoals de Chinese of Arabische in hun ontwikkeling stokten en ingehaald werden door de Europese.

In zijn essay *Van mensen en steden* brengt Jacques Claes deze "grote" geschiedenis van de stad niet ter sprake. Ze heeft ons samenleven echter wel gevormd en nog steeds zijn wij "homo civitatis". Claes gaat dan ook op zoek naar het leven in de stad.

Van dit essay is Antwerpen is de rode draad. Dat is tevens mijn grootste bezwaar. De titel *Van mensen en steden* opent immers grotere verwachtingen. De auteur maakt wel enkele zijsprongetjes naar San Francisco, Parijs of Rome, maar eigenlijk gaat dit boek over Antwerpen. Zowat elke bedenking bij, of karaktertrek van het verschijnsel "stad" wordt geïllustreerd met een Antwerps voorbeeld. Of omgekeerd. Antwerpen wordt bijna het prototype van de stad en wat men daar aantreft, onthult ons de essentie van de stad.

Claes situeert de stad op de assen tijd en ruimte. Wat de ruimte-as betreft, heeft een interessant hoofdstukje ("De stad richt de wereld (in)") het over de stad als nestelbare plek en over de oriëntering van stad en gebouwen op de noord-zuidas of op de oost-westas. De stad meldt ons ook tijd: ritmisch of sprongsgewijs, verleden zowel als toekomst. Dat alles toont de auteur door de lezer mee te nemen op een wandeling door Antwerpen. Natuurlijk is Claes geen stadsgids van getallen en jaartallen. Hij maakt ons attent op wat een stad als Antwerpen ons meldt aan tijd

en tijdelijkheid, in vlakke en hoogte, door berging en ontsluiting, en dat levert verrassende inzichten op. Met evenveel verve zou men natuurlijk kunnen bezingen hoe ook bijvoorbeeld de natuur boodschapper is van tijd en ruimte, maar Claes wil duidelijk de stad in onze belangstelling brengen. Wij denken tegenwoordig vaak in negatieve termen over de stad, al zoeken we haar vanuit onze buitenwijken steeds weer op. *Van mensen en steden* is een pleidooi voor de herontdekking en herwaardering van de stad.

Van mensen en steden is geen wetenschappelijk werk. Meer dan rationeel argumenterend spreekt het ons onderhoudend toe, poëtisch soms en vaak mijmerend. Wel maakt de auteur met de lezer een intellectuele tocht en benadert hij zijn onderwerp vanuit nu eens geschiedkundige, dan weer sociologische of psychologische invalshoek (met echo's uit de *metabologica*). Gelukkig is professor Claes van vele markten thuis. Hij richt zich vaak direct tot de lezer en haalt af en toe een persoonlijke (jeugd)herinnering op. Zo krijgt de lezer het aangename gevoel samen met de auteur door de stad te kuieren. Hij hoort Claes vertellen in zijn typische stijl die dwingt tot aandacht met niet-alledaagse woorden en constructies, ook al gaan die soms ten koste van de juistheid en flirten ze wel eens met pedanterie. De illustraties zijn bijzonder trefzeker. Ze zeggen vaak meer dan woorden vermogen te doen. Jammer dat er geen fotoverantwoording is.

Na dit essay bekijken we Antwerpen alleszins met andere ogen. Wellicht treden ook niet-Antwerpenaren hun eigen stad anders tegemoet.

CLAES, Jacques. 2003. *Van mensen en steden*. Kapellen, Pelckmans. 184 p., ill.; 22 cm. 15,95 EUR. ISBN 90-289-3358-1.

Over de auteurs

- **Mr Drs Frank Judo** is hoofdredacteur van *Vivat Academia*.
- **Luc Dejans** studeerde romaanse filologie aan de KU Leuven en doceert momenteel Frans in het volwassenenonderwijs.
- **Mr Michael Vandamme** studeerde rechten aan de KU Brussel en de KU Leuven. Hij is advocaat aan de Brusselse balie en bereidt een proefschrift voor over de recente ontwikkelingen van de NAVO.
- **Katrien van den Berghe** is advocaat te Gent en schreef in het kader van haar opleiding tot gediplomeerde in de gespecialiseerde studies van de economische analyse van het recht (U Gent) een scriptie over zin en onzin van de rechtsbijstandverzekering.
- **Lic Jan van Reeth** is ondervoorzitter van VVA-Antwerpen. Als classicus en oriëntalist publiceert hij vooral over vergelijkende godsdienstgeschiedenis in de late oudheid en de vroege islamitische Middeleeuwen.
- **Dr Hans J. Verboven** studeerde germaanse filologie aan de KU Leuven en promoveerde vervolgens te Heidelberg over het werk van Ernst Jünger. Hij is docent talen en voorzitter van Vlaams Ernst-Jüngerengenootschap.

Afdelingen

<http://wa.vwb.org/wa-afdelingen.html>

WVA-Antwerpen	kristin.hilderson@biz.tiscali.be vic.mortelmans@vlaanderen.org (jongeren)
WVA-Brugge	wa.brugge@pandora.be
WVA-Brussel	wa@drvermeulen.com
WVA-leper	andre.bouckaert@online.be
WVA-Campinia	peeters.jaak@pandora.be
WVA-Klein-Brabant	janpieter.haems@pi.be
WVA-Kortrijk	paul.thurman@kulak.ac.be paul.demeester@belgacom.net
WVA-Kortrijk-Jongeren	dehaene_veerle@yahoo.com wa_jongeren@hotmail.com (secretariaat)
WVA-Leuven	petervanwindemens@vlm.be
WVA-Limburg	walimburg@pandora.be ghislain.duchateau@pandora.be (secretaris)
WVA-Oostende	wim.verecken@pandora.be
WVA-Oost-Vlaanderen	walterdegryze@hotmail.com
WVA-Taxandria	verdurme.bvba@pi.be

Activiteitenkalender

WVA-Brugge

Donderdag 1 april 2004

De 'Mary-trilogie' door Geert Van Maele

Zaterdag 24 april 2004

Algemene Ledendag in Brugge met als thema *BAMA in Vlaanderen & Europa*

Donderdag 6 mei 2004

Bedrijfsbezoek aan *Spicer Off-Highway* (Brugge)

Woensdag 12 mei 2004

Beplanting op Brugse Vesten door Rik Dewulf

Donderdag 20 t/m zaterdag 22 mei 2004

Les Trois Bêtises de Cambrai (meerdaagse uitstap)

Vanaf mei 2004

veertiendaagse fiets- en wandeltochten op woensdagavond

WVA-Klein-Brabant

Woensdag 31 maart 2004

Het spanningsveld tussen Islam en Christendom door prof. Urbain Vermeulen

WVA-Limburg

Zondag 28 maart 2004 – 20u

Passieconcert door Helikon strijkkwartet & Capella di Voce, St.Martinuskerk, Hasselt

Paasmaandag 12 april 2004 – 12u

Drafrennen & feestmaal met WVA-lid Jef Van den Noortgate, Hippodroom, Tongeren

Vrijdag 23 april t/m zaterdag 8 mei 2004

16-daagse WVA-rondreis in CUBA

Dinsdag 18 mei 2004 – 15u

Bedrijfsbezoek *Keukens GOPA* met WVA-lid Louisa Visschers, Neeroeteren

Vrijdag 4 t/m maandag 7 juni 2004

4-daagse trip naar Rijsel & *métropole lilloise'* met o.a. Rubenstentoonstelling

Zondag 20 juni 2004 – 15u

Wandeltocht & etentje, De Teut, Zonhoven

WVA-Antwerpen

Dinsdag 30 maart 2004

Stijn Verrept over *Hoe mensen met elkaar communiceren*

Dinsdag 4 mei 2004

Orgelconcert door dhr. Strauven met romantische en hedendaagse werken
Sint-Norbertuskerk, Dageraadplaats, Antwerpen

Dinsdag 18 mei 2004

Anekdoten uit de bedrijfswereld door Alain Mouton

Zaterdag 5 juni 2004

Taptoe in en rond Veurne

WA-Antwerpen biedt een aanvullend programma voor jong-academici aan

Zaterdag 26 juni 2004

Geuzetocht en brouwerijbezoek.

67ste Vlaams Nationaal Zangfeest

Zing!

met uw volk

zondag 25 april 2004 - 14u30
Sportpaleis Antwerpen

Info & reservatie 03/237.93.92
www.zangfeest.org

ANZ Vlaams Nationaal Zangfeest

Algemene Ledendag

Naar jaarlijkse gewoonte organiseert een lokale afdeling de algemene ledendag. Deze eer valt dit jaar te beurt aan de afdeling Brugge-Oostkust-Houtland. Zij nodigt alle leden van het VVA uit op een dagje Brugge met als thema *BAMA in Vlaanderen & Europa - enkele aspecten*. De keuze van het Europacollege als centrale locatie is in deze context dan ook geen toeval.

BAMA in Vlaanderen en Europa

De Europese ministers van onderwijs legden op 19 juni 1999 de Bologna-verklaring vast, waarmee men het volgende wil bereiken:

- doorzichtige en vergelijkbare graden tussen de Europese landen onderling;
- een systeem van twee cycli, namelijk de Bachelor-cyclus en de Master-cyclus (cfr. BaMa)
- *European Credit Transfer System* (ECTS);
- bevorderen van mobiliteit tussen de Europese onderwijsinstellingen;
- samenwerking op het vlak van kwaliteitsbewaking.

Voor Vlaanderen betekent dit de afschaffing van de huidige structuur met graduatoren, kandidaturen en licenties. Na drie studiejaar (180 studiepunten) bekomt men de graad van Bachelor. De professionele bachelor (vergelijkbaar met huidige graduaat) heeft een beroepsfinaliteit. De academische bachelor (vergelijkbaar met kandidaat) is eigenlijk een doorstroombachelor en studeert normaliter verder tot de graad van Master. Het masterprogramma (vergelijkbaar met licenties) duurt nog minimum een jaar, eventueel langer.

Programma

- 13.30u Ontvangst in het Europacollege met koffie & frisdrank
- 14.00u Voorprogramma met als keuzes:
- (a) bezoek aan de tentoonstelling *Permanente collectie in confrontatie met de modellen van Ludwig Vandeveldde* - Groeningemuseum - o.l.v. Gids
 - (b) cultuurhistorische themawandeling *Brugge & Europa* - o.l.v. Gids
 - (c) klassieke bootjesticht op de Brugse Reien
- 16.00u Ontvangst in het Europacollege met koffie & frisdrank
- 16.30u Welkomstwoord door Annemie D'Hooghe, voorzitter Afdeling Brugge-Oostkust-Houtland;
- Lezingen rond het thema *BAMA in Vlaanderen & Europa*:
- *Context, knelpunten en uitdagingen voor de BAMA in het Vlaams hoger onderwijs* door Prof. Dr. Jan de Groof, Hoogleraar aan het Europacollege te Brugge en de Universiteit van Tilburg, Regeringscommissaris voor de Universiteit Antwerpen en het LUC
 - *Bologna – Motor van een Europese ruimte voor hoger onderwijs* door Dr. Machteld Verbruggen, Directeur strategisch beleid, Karel de Grote-Hogeschool, Antwerpen en gastdocent aan het *Institut d'études européennes* van de UCL
 - Kennismaking met Prof. Dr. Frank Fleerackers, KUBrussel, verkozen als nieuwe algemeen voorzitter van VVA
 - Slottoespraak door Prof. Dr. Matthias E. Storme, uittredend algemeen voorzitter VVA
- 18.30u Receptie in het restaurant Maximiliaan van Oostenrijk (nabij Begijnhof)
- 19.30u Diner in het restaurant Maximiliaan van Oostenrijk
- scampi met gekonfijte groentjes, geparfumeerd met gember en curry;
 - mixed grill met aardappeltjes in de schil, sla & aangepaste sausjes
 - bordje ijs met rood fruit - koffie
- (inclusief 3 glazen wijn of streekbier)

Programmakeuzes

U kunt uit dit aanbod **uw eigen programma** samenstellen met een keuze uit de aangeboden opties. In onderstaande tabel vindt u alle opties terug en de bijhorende prijs (voor de samenstelling per optie: zie grijs ingekleurde blokjes).

Een aangepast inschrijvingsformulier vindt u in bijlage.

Programmaonderdeel		Opties				
		1	2	3	4	5
13.30u	Ontvangst in het Europacollege					
14.00u	Voorprogramma met keuzes					
16.00u	Ontvangst in het Europacollege					
16.30u	Lezing					
18.30u	Receptie					
19.30u	Diner					
Deelname in de kosten		10 €	20 €	55 €	50 €	60 €

De belangrijke adressen zijn:

- Europacollege, Dijver 11, 8000 Brugge
- Restaurant *Maximiliaan Van Oostenrijk*, Wijngaardplein 17, 8000 Brugge, telefoon 050 33 47 23

De auto kan u kwijt in de parkeergarage *Begijnhof*, halverwege de Katelijnestraat. U bereikt de Katelijnestraat als volgt:

Autoweg Brussel - Oostende; afit Oostkamp; richting Brugge; na 2 rotondes, 2 verkeerslichten en 1 spoorwegbrug, komt u aan de brug over het kanaal Brugge - Gent;

Steeds verder richting Brugge, komt u op een lange rechte boulevard met een middenstrook, de Baron Ruzettelaan; aan de verkeerslichten op het einde komt u aan de ringvaart rond Brugge, die steekt u over;

U hebt nu de Katelijnestraat bereikt; de parking is enkele 100 meters verder aan uw rechterhand.

INSCHRIJVINGSSTROOK ALGEMENE LEDENDAG

BAMA in Vlaanderen en Europa

Inschrijvingsstrook terug te sturen voor 14 april e.k.

ofwel per post:

VVA Brugge-Oostkust-Houtland
Diksmuidse Heerweg 9 - 8200 Sint-Andries

ofwel per fax:

nummer 050 38 72 59

ofwel per e-mail:

wa.brugge@pandora.be

NAAM/NAMEN:.....

ADRES:.....

LID VAN DE VVA-AFDELING.....

schrijft/schrijven in voor de algemene ledendag en kiest uit het programma voor de volgende optie(s):

Optie 1	aan 10 EUR / persoon x	... personen	=	EUR
Optie 2 (*)	aan 20 EUR / persoon x	... personen	=	EUR
Optie 3 (*)	aan 55 EUR / persoon x	... personen	=	EUR
Optie 4	aan 50 EUR / persoon x	... personen	=	EUR
Optie 5 (*)	aan 60 EUR / persoon x	... personen	=	EUR

TOTAAL = EUR

(*) Mijn keuze uit het voorprogramma:

..... personen keuze (a) tentoonstelling

..... personen keuze (b) themawandeling

..... personen keuze (c) bootjesticht

TE STORTEN OP REKENING 470-0262141-71

VAN VVA BRUGGE - OOSTKUST - HOUTLAND

Met als vermelding 'Nationale ledendag'

(Inschrijving slechts geldig na storting van het verschuldigde bedrag)

Het VVA ontstond begin vorige eeuw als groepering van regionale oud-studentenkringen en heeft tot doel:

- culturele en maatschappelijke vorming ;
- verspreiding van wetenschap en cultuur ;
- behartiging van de belangen van academici, in het bijzonder het universitair onderwijs en onderzoek en permanente vorming ;
- ijveren voor verdere Vlaamse ontvoogding en ontplooiing van de Nederlandse cultuur.

Er zijn VVA-afdelingen in Oostende, Brugge, Ieper, Kortrijk, Oost-Vlaanderen, Antwerpen, Taxandria, Klein-Brabant, Campinia, Brussel, Leuven-Hageland en Limburg.

Algemeen secretariaat

Rita WARDENIER

adres: Waversesteeweg 288, 1040 Brussel

gsm: 0472 89 33 99

fax: 02 412 42 00

e-mail: rwardenier@hotmail.com

Administratief secretariaat

Mia CUYPERS

adres: Passendalestraat 1 A, 2600 Berchem

tel: 03 366 18 50

fax: 03 366 60 45

e-mail: vva@vva.org